

**UCHWAŁA NR XXXV/291/2014
RADY POWIATU STAROGARDZKIEGO**

z dnia 7 marca 2014 r.

w sprawie przyjęcia Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017.

Na podstawie art. 4 ust.1 pkt 7 i art. 12 pkt 11 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz. U. z 2013 r. Nr 595 ze zm.), w związku z art. 87 ust. 3 i ust. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. nr 162 poz. 1568 ze zm.), po uzyskaniu opinii Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Gdańsku Nr RD.5120.2.2014.DH z dnia 24 stycznia 2014 r. uchwała się, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się do realizacji Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017 stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Zarządowi Powiatu Starogardzkiego.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Pomorskiego i podlega ogłoszeniu na tablicy ogłoszeń Starostwa Powiatowego oraz w Biuletynie Informacji Publicznej.

Przewodniczący Rady

Wiesław Brzoskowski

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU STAROGARDZKIEGO NA LATA 2014-2017

Starogard Gdański, styczeń 2014

Spis treści

1. Wstęp	3
2. Podstawa prawna opracowania i cele programu ochrony zabytków w świetle ustawy o ochronie zabytków.....	6
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami.....	7
3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków.....	7
3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	7
3.3. Zadania samorządu z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego	8
3.4. Inne uregulowania prawne.....	9
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego.....	10
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.....	10
4.1.1. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury w latach 2004 – 2020	10
4.1.2. Krajowy Program Opieki nad Zabytkami na lata 2013 – 2016	11
4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu	12
4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020.....	12
4.2.2. Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata	13
2014-2020	13
4.2.3. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego	14
4.2.4. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2011-2014	16
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	18
5.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu	18
5.1.1. Strategia Rozwoju Powiatu Starogardzkiego	18
5.1.2. Plan Rozwoju Lokalnego Powiatu Starogardzkiego.....	19
5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu	20
5.2.1. Charakterystyka powiatu pod względem zasobów kulturowych	20
5.2.2. Zarys historii powiatu	23
5.2.3. Krajobraz kulturowy.....	27
5.2.4. Układy urbanistyczne i ruralistyczne wpisane do rejestru zabytków	30
5.2.5. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków.....	30
5.2.6. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków	31
5.2.7. Zabytki archeologiczne wpisane do rejestru zabytków	33
5.2.8. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych	34

5.2.9. Dziedzictwo niematerialne	34
5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	37
5.3.1. Wykaz zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków	37
5.3.2. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków	45
5.3.3. Wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków	48
5.4. Zabytki na terenie powiatu ujęte w gminnych ewidencjach zabytków	51
5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu	54
5.5.1. Zabytki wpisane do rejestru zabytków	54
5.5.2. Zabytki postulowane do objęcia ochroną prawną	88
6. Analiza szans i zagrożeń - ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu.	91
7. Założenia programowe	94
8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami	100
8.1. Instrumenty prawne	100
8.2. Instrumenty koordynacji	100
8.3. Instrumenty finansowe	100
8.4. Instrumenty społeczne	100
8.5. Instrumenty kontrolne	100
9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami	101
10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami	102
10.1. Publiczne źródła finansowania	102
10.2. Środki pomocowe	103
11. Realizacja i finansowanie przez powiat zadań z zakresu ochrony zabytków	104

1. Wstęp

Powiat Starogardzki znajduje się w północnej Polsce, w południowej części województwa pomorskiego. Jest jednym z szesnastu powiatów ziemskich tego województwa. Graniczy z powiatami: Chojnickim i Kościerskim od zachodu, Gdańskim od północy i Tczewskim od wschodu, zaś od południa – z Powiatem Świeckim i Tucholskim (województwo kujawsko-pomorskie). Pod względem wielkości (1.346 km²) powiat należy do większych w skali województwa. Według danych GUS z 31.12.2010 r. powiat zamieszkuje 124.646 mieszkańców.

Powiat ma charakter rolniczo-przemysłowo-turystyczny. Użytki rolne stanowią zdecydowaną większość ogólnej powierzchni powiatu (47%), stąd główną gałęzią gospodarki jest rolnictwo, stanowiące źródło utrzymania dla większości ludności powiatu. Ponad 43% powierzchni powiatu starogardzkiego zajmują lasy. Wody powierzchniowe zajmują około 10% powierzchni powiatu starogardzkiego. Obszar powiatu leży niemal w całości w obrębie dwóch zlewni rzek: Wdy (część południowa i zachodnia) i Wierzycy (część północna, wschodnia i południowo-wschodnia). Niewielka północno-wschodnia część powiatu (m.in. Szpęgawsk, Bolesławowo, Godziszewo, Mirowo) położona jest w zlewni Motławy.

Na terenie powiatu starogardzkiego zarejestrowanych jest 10.775 podmiotów gospodarczych (869 podmiotów w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców powiatu). Głównymi sektorami gospodarki jest przemysł farmaceutyczny, drzewny, meblowy, spirytusowy, skórzano-obuwniczy, budowlany, rolno-spożywczy, turystyka.

Siedzibą powiatu jest miasto Starogard Gdański – stolica Kociewia. Administracyjnie w skład powiatu wchodzi 13 gmin: gmina miejska Starogard Gdański, gmina wiejska Starogard Gdański, gmina Bobowo, gmina Czarna Woda, gmina Kaliska, gmina Lubichowo, gmina Osieczna, gmina Osiek, gmina Skarszewy, gmina miejska Skórcz, gmina wiejska Skórcz, gmina Smętowo Graniczne oraz gmina Zblewo.

Pod względem historyczno-geograficznym Powiat Starogardzki położony jest w centralnej części Kociewia, na obszarze dwóch mezoregionów: Pojezierza Starogardzkiego i Równiny Tucholskiej, którą porastają Bory Tucholskie. Przez powiat przepływają dwie duże rzeki - Wierzyca i Wda, mniejsze rzeki to: Prusina, Kanał Wdy, Piesienica, Węgiernica i Wietcisa. Do największych jezior należą: Kałębie, Udzierz, Czarne i Słone w gminie Osiek, Borzechowskie i Niedackie w gminie Zblewo, Sumińskie w gminie Starogard Gdański i jezioro Godziszewskie w gminie Skarszewy.

Ze względu na swoje położenie, powiat jest bardzo atrakcyjny krajobrazowo i przyrodniczo. Południową i południowo-zachodnią jego część pokrywają gęste sosnowe, bukowe i mieszane lasy Borów Tucholskich, wśród których malowniczo ulokowały się liczne jeziora połączone, meandrującymi, pośród pagórkowato ukształtowanego terenu, rzekami i strugami. Najpiękniejsze pod względem widokowym są rzeki Wda i Wierzyca, ich wody utworzyły liczne zakola wśród lesistych, miejscami urwistych brzegów. Równie piękna jest rzeka Wietcisa o naturalnym biegu, silnie meandrująca wśród terenów o małym stopniu przekształcenia antropogenicznego. Dzięki zachowanemu w stanie naturalnym bogactwu przyrodniczemu i pięknu krajobrazu, na terenie ziemi starogardzkiej utworzono pięć rezerwatów przyrody. W gminie Osiek: "Czapli Wierch" i "Jezioro Udzierz", "Krzywe Koło w Pętli Wdy", na terenie gmin Osieczna i Osiek "Zdrojno", w gminie Skarszewy „Leśny Brzęczek”. W Wirtach w gminie Zblewo znajduje się unikatowe na skalę europejską arboretum, założone w latach 1875-1880 - Arboretum Wirty Las Ochronny I Grupy.

Funkcjonują tu również 3 obszary chronionego krajobrazu: Borów Tucholskich, Doliny Wietcisy oraz Doliny Wierzycy.

Powiat starogardzki w całości wchodzi w skład, drugiego co do wielkości na Pomorzu (zaraz po Kaszubach) zwartej etnicznie i kulturowo obszaru, upowszechnionego od XIX w. pod nazwą Kociewie (Koczewie). W aspekcie etnicznym teren ten określa przede wszystkim gwara. Zamieszkiwany jest przez Kociewiaków, których historycznie podzielono na trzy zasadnicze grupy: kociewską (Górale, Polanie, Feteracy), kociewsko-borowiacką (Borowiaki, Borusy i Lasalki) i pozostającą poza interesującym nas obszarem – grupę nizin nadwiślańskich (Nizianki).

Świadectwem dawnej tradycji, kultury i sztuki ludowej Kociewia są zachowane do dziś zwyczaje i obrzędy, ściśle związane z rokiem liturgicznym Kościoła Katolickiego, a wynikające z bacznej obserwacji przyrody, pracy na roli i stosunków międzyludzkich. Ważnym elementem tej kultury jest także architektura ludowa, łącząca w sobie elementy typowe dla rzemiosła i sztuki. Zabudowa kociewskiej wsi była prawie wyłącznie drewniana, uwarunkowana dostępnością budulca. Większość zachowanych do dzisiaj obiektów tradycyjnej, drewnianej zabudowy wsi pochodzi głównie z początków XIX w., jednak znaleźć można również obiekty z końca XVIII w.

Twórczość ludowa Kociewia przejawia się również w poezji, pieśniach, malarstwie, rzeźbie, hafciarstwie, plecionkarstwie, garncarstwie, tkactwie, kowalstwie, wycinkarstwie. Bogate zbiory sprzętów domowych, narzędzi gospodarskich, wyrobów rzemiosła i sztuki ludowej zgromadzono m.in. w Muzeum Ziemi Kociewskiej w Starogardzie Gdańskim, wielu izbach regionalnych i wystawach szkolnych na terenie całego Kociewia.

Kultura kociewska to piękne pieśni, stroje, gwara i budownictwo ludowe przejawiające się w drewnianych chatkach oraz uroczych przydrożnych kapliczkach malowniczo wpisanych w krajobraz. Wszystko to składa się na ogromny potencjał kulturowy ziemi starogardzkiej.

Promocja regionu opiera się na kreowaniu wyrazistości i odrębności kultury Kociewia. Przyczyniają się do tego organizowane co 5 lat kongresy kociewskie, podczas których miejsce mają sesje popularnonaukowe poświęcone tematyce kociewskiej oraz jarmarki, na których promowana jest kultura i twórczość ludowa.

Odkryte podczas prac archeologicznych pierwsze ślady obecności człowieka z 7 tysiąclecia p.n.e. i pierwsze ślady osadnictwa z 2 tysiąclecie p.n.e. wskazują na bogatą historię tych terenów. Zasobność w zabytki kultury materialnej datowanych od czasów wczesnośredniowiecznych po połowę XX w. stanowi dodatkowy atut ziemi starogardzkiej.

Przyroda i zabytki Powiatu Starogardzkiego łączą się harmonijnie na malowniczych trasach turystycznych. Zarówno mieszkańcy powiatu, jak i odwiedzający te strony goście mogą skorzystać z już istniejących i znakomicie funkcjonujących, oznakowanych szlaków turystycznych: pieszych, rowerowych, konnych i kajakowych. W samym Starogardzie Gdańskim wytyczona została trasa turystyczna „Korona i Krzyż” wiodąca przez najznamienitsze zabytki miasta.

Dążąc do zachowania dziedzictwa kulturowego powiatu opracowany został Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017, który jest podstawowym dokumentem służącym inicjowaniu, wspieraniu oraz koordynowaniu prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechnianiu i promowaniu dziedzictwa kulturowego przez samorząd terytorialny.

Głównym celem tego opracowania jest dążenie do znaczącej poprawy stanu zasobów dziedzictwa kulturowego położonego na obszarze powiatu, w szczególności w zakresie stanu zachowania i utrzymania obiektów zabytkowych oraz zachowania krajobrazu

kulturowego. Realizacja tego celu będzie się odbywała poprzez wskazane w dokumencie kierunki działań w ramach trzech zdefiniowanych priorytetów:

1. Zarządzanie dziedzictwem kulturowym powiatu.
2. Ochrona krajobrazu kulturowego powiatu.
3. Popularyzacja i dokumentacja walorów dziedzictwa kulturowego powiatu.

Program opracowany został na cztery lata i będzie cyklicznie aktualizowany. Dwa lata od ogłoszenia w dzienniku urzędowym starosta sporządzi sprawozdanie z jego wykonania, które przedstawi Radzie Powiatu. Prowadzony w trakcie realizacji programu monitoring umożliwi uwzględnianie nowych uwarunkowań prawnych, społecznych i gospodarczych oraz sprecyzowanie lub modyfikację założonych celów.

Wskazane w obecnym dokumencie kierunki działań są zgodne z krajowymi, wojewódzkimi i gminnymi dokumentami programowymi oraz odpowiadają aktualnym, ustawowym regulacjom z dziedziny ochrony zabytków w Polsce.

2. Podstawa prawna opracowania i cele programu ochrony zabytków w świetle ustawy o ochronie zabytków

Podstawą prawną niniejszego opracowania jest Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568, z 2004 r. Nr 96, poz. 959, Nr 238, poz. 2390, z 2006 r. Nr 50, poz. 362, Nr 126, poz. 875, z 2007 r. Nr 192, poz. 1394, z 2009 r. Nr 31, poz. 206, Nr 97, poz. 804, z 2010 r. Nr 75, poz. 474, Nr 130, poz. 871).

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017 ma na celu:

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami

3.1. Obowiązek konstytucyjny ochrony zabytków

Na obowiązek ochrony zabytków wskazuje Konstytucja Rzeczypospolitej Polski z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483, z 2001 r. Nr 28, poz. 319, z 2006 r. Nr 200, poz. 1471, z 2009 r., Nr 114, poz. 946). W myśl art. 5 Konstytucji „Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego (...)”. Natomiast art. 6 mówi o tym, że „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju”. Art. 73 zapewnia wolność korzystania z dóbr kultury. Art. 82 Konstytucji wskazuje, iż obowiązkiem Obywatela Polskiego jest m.in. troska o dobro wspólne.

3.2. Zasady ochrony dziedzictwa kulturowego w świetle ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami definiuje pojęcie zabytku jako nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zabytki podzielono na trzy grupy:

- zabytki nieruchome, do których zaliczają się krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowlane, dzieła architektury i budownictwa, dzieła budownictwa obronnego, obiekty techniki, a zwłaszcza kopalnie, huty, elektrownie i inne zakłady przemysłowe, cmentarze, parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni, miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- zabytki ruchome: dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, kolekcje, numizmaty, militaria, sztandary, pieczęcie, odznaki, medale i ordery, wytwory techniki, materiały biblioteczne, instrumenty muzyczne, wytwory sztuki ludowej i rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne;
- zabytki archeologiczne: pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa, cmentarzyska, kurhany, relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Ochronie mogą podlegać także nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Organami ochrony zabytków są:

- minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;
- wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć w drodze porozumienia wykonywanie części kompetencji wojewódzkiego konserwatora zabytków gminom i powiatom, z wyjątkiem prowadzenia rejestru zabytków i wojewódzkiej ewidencji zabytków.

Ochrona zabytków polega na podejmowaniu przez administrację publiczną działań mających na celu zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie, zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków, udaremnienie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków, przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę, kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków, uwzględnienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Formami ochrony zabytków są:

1. wpis do rejestru zabytków,
2. uznanie za pomnik historii,
3. utworzenie parku kulturowego,
4. ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

3.3. Zadania samorządu z zakresu ochrony dziedzictwa kulturowego

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na powiaty obowiązek sporządzenia programu opieki nad zabytkami. Program opieki przyjmuje rada powiatu po uzyskaniu opinii właściwego miejscowo wojewódzkiego konserwatora zabytków. Następnie dokument ten jest ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Z realizacji programu zarząd powiatu sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia radzie powiatu. Po czterech latach program powinien zostać zaktualizowany.

Organ stanowiący powiatu może udzielić dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Zadaniem własnym jednostki samorządu terytorialnego jest sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego tytuł prawny posiada.

Zadaniem starosty jest ustanawianie, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, społecznego opiekuna zabytków.

Starosta, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, może umieszczać na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znak informujący o tym, iż zabytek ten podlega ochronie.

Ponadto zadania powiatu z zakresu kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami wpisane są w ustawę z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (t.j. z 2013 r. poz. 595, 645) w art. 4 ust. 1 pkt 7.

3.4. Inne uregulowania prawne

Obowiązek ochrony zabytków uwzględniony został również w innych ustawach, takich jak:

- ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (tj. Dz. U. z 2012 r. poz. 647, 951, 1445, z 2013 r. poz. 21, 405),
- ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (tj. Dz. U. z 2010 r. Nr 243, poz. 1623, z 2011 r. Nr 32, poz. 159, z 2011 r. Nr 45, poz. 235, Nr 94, poz. 551, Nr 135, poz. 789, Nr 142, poz. 829, Nr 185, poz. 1092, Nr 232, poz. 1377, z 2012 r. poz. 472, 951, 1256, z 2013 r. poz. 984),
- ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (tj. Dz. U. z 2008 r. Nr 25, poz. 150, Nr 111, poz. 708, Nr 138, poz. 865, Nr 154, poz. 958, Nr 171, poz. 1056, Nr 199, poz. 1227, Nr 223, poz. 1464, Nr 227, poz. 1505, z 2009 r. Nr 19, poz. 100, Nr 20, poz. 106, Nr 79, poz. 666, Nr 130, poz. 1070, Nr 215, poz. 1664, z 2010 r. Nr 21, poz. 104, Nr 28, poz. 145, Nr 40, poz. 227, Nr 76, poz. 489, Nr 119, poz. 804, Nr 152, poz. 1018 i poz. 1019, Nr 182, poz. 1228, Nr 229, poz. 1498. Nr 249, poz. 1657, z 2011 r. Nr 32, poz. 159, Nr 63, poz. 322, Nr 94, poz. 551, Nr 99, poz. 569, Nr 122, poz. 695, Nr 129, poz. 734, Nr 152, poz. 897, Nr 178, poz. 1060, Nr 224, poz. 1341, z 2012 r. poz. 460, poz. 951, 1342, 1513, z 2013 r. poz. 21, 139, 165, 888),
- ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (tj. Dz. U. z 2009 r. Nr 151, poz. 1220, Nr 157, poz. 1241, Nr 215, poz. 1664, z 2010 r. Nr 76, poz. 489, Nr 119, poz. 804, z 2011 r. Nr 34, poz. 170, Nr 94, poz. 549, Nr 208, poz. 1241, Nr 224, poz. 1337, z 2012 r. poz. 985, z 2013 r. poz. 7, 73, 165),
- ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (t. j. Dz. U. z 2012 r. poz. 406),
- ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (tj. Dz. U. z 2010 r. Nr 234, poz. 1536, z 2011 r. Nr 112, poz. 654, Nr 149, poz. 887, Nr 205, poz. 1211, Nr 208, poz. 1241, Nr 209, poz. 1244, Nr 232, poz. 1378).

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

4.1.1. Narodowa Strategia Rozwoju Kultury w latach 2004 – 2020

Misją *Narodowej Strategii Rozwoju Kultury* (NSRK) jest: „**zrównoważony rozwój kultury jako najwyższej wartości przenoszonej ponad pokoleniami, określającej całokształt historycznego i cywilizacyjnego dorobku Polski, wartości warunkującej tożsamość narodową i zapewniającej ciągłość tradycji i rozwój regionów.**” Formułując zadania powiatu w zakresie ochrony dóbr kultury musimy realizować powyższy cel.

W 2005 r. Ministerstwo Kultury wydało *Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020*¹. Zawarto w niej cele realizacji Strategii, przy czym za cel strategiczny obrano zrównoważenie rozwoju kultury w regionach.

Cel nadrzędny realizowany jest przez następujące cele cząstkowe / uzupełniające²:

1. Wzrost efektywności zarządzania sferą kultury.
2. Zmniejszenie dysproporcji regionalnych w rozwoju i dostępie do kultury.
3. Wzrost udziału kultury w PKB.
4. Zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywna ochrona zabytków.
5. Modernizacja i rozbudowa infrastruktury kultury.
6. Wzrost uczestnictwa w kulturze.
7. Rozwój szkół artystycznych i zwiększenie liczby godzin edukacji kulturalnej w programach szkolnych.
8. Efektywna promocja twórczości.
9. Promocja polskiej kultury za granicą.
10. Ochrona własności intelektualnej i walka z piractwem.
11. Wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań w systemie organizacji działalności kulturalnej i w systemie upowszechniania kultury.
12. Rozwój przemysłów kultury (kinematografia, media, design, wydawnictwa, fonografia).

Cele cząstkowe realizowane są w ramach pięciu obszarów priorytetowych, którym odpowiadają szczegółowo opisane w NSRK – Narodowe Programy Kultury (NPK):

- Czytelnictwo i sektor książki *NPK Promocja czytelnictwa i rozwój sektora książki*;
- Dziedzictwo kulturowe *NPK Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego*;
- Instytucje artystyczne i promocja twórczości *NPK Rozwój instytucji artystycznych*;
- Szkolnictwo artystyczne i promocja młodych twórców - *NPK Wspierania debiutów i rozwoju szkół artystycznych*;
- Sztuka współczesna *NPK Znaki Czasu*.

¹ źródło: <http://bip.mkidn.gov.pl/media/docs/050617nsrk-uzupelnienie.pdf>;

² Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, s. 74-75;

Instrumentami realizacji NSRK są Programy Operacyjne, które określają szczegółowo system realizacji Strategii w obszarze finansowania działalności kulturalnej ze środków pozostających w dyspozycji Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Programy Operacyjne ogłaszane będą do 2020³.

W kolejnych latach począwszy od 2014 r. ochrona dziedzictwa kulturowego odbywać się będzie poprzez Program Operacyjny „Dziedzictwo kulturowe”⁴. Celem tego programu jest ochrona polskiego dziedzictwa kulturowego w kraju i za granicą, wspieranie działalności muzeów oraz popularyzacja kultury ludowej.

Program „Dziedzictwo kulturowe” składa się z następujących priorytetów:

- Ochrona zabytków
- Wspieranie działań muzealnych
- Kultura ludowa
- Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą
- Ochrona zabytków archeologicznych
- Ochrona i cyfryzacja dziedzictwa kulturowego.

4.1.2. Krajowy Program Opieki nad Zabytkami na lata 2013 – 2016

Od 20 września do 25 października 2013 r. trwały konsultacje społeczne do wydanego przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego projektu *Krajowego Programu Opieki nad zabytkami na lata 2013 – 2016*.

Jednym ze strategicznych założeń *Krajowego Programu* jest wzmocnienie synergii działania organów ochrony zabytków, w tym tworzenie podstaw współdziałania z organami samorządu terytorialnego. Jest ono wyrazem przekonania, iż jakościowa przemiana w zakresie ochrony zabytków w Polsce może nastąpić jedynie dzięki łączeniu zasobów, lepszemu sieciowaniu struktur i działań organów ochrony zabytków. Rolą *Krajowego Programu* jest tworzenie warunków dla wypracowania rozwiązań modelowych oraz ich upowszechnienie np. poprzez system konferencji i spotkań z przedstawicielami jednostek samorządu terytorialnego.

Głównym celem *Krajowego Programu* jest „wzmocnienie roli dziedzictwa kulturowego i ochrony zabytków w rozwoju potencjału kulturowego i kreatywnego Polaków”.

Dla realizacji celu głównego opracowano trzy cele szczegółowe:

- wspieranie rozwiązań systemowych na rzecz ochrony zabytków w Polsce,
- wzmocnienie synergii działania organów ochrony zabytków,
- tworzenie warunków do aktywnego uczestnictwa w kulturze, edukacji na rzecz dziedzictwa kulturowego oraz jego promocji i reinterpretacji, które z kolei realizowane będą w ramach szczegółowych zadań.

Prace nad *Krajowym Programem* nie zostały jeszcze zakończone.

---

³ tamże, s. 77;

⁴ tamże, s. 81;

4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

4.2.1. Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020

Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020 przyjęta została przez Sejmik Województwa Pomorskiego w dniu 24 września 2012 r. (uchwała nr 458/XXII/12 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 24 września 2012 roku)⁵.

W *Strategii* zauważono, że „pomorskie charakteryzuje się unikatowym środowiskiem i walorami krajobrazowymi oraz różnorodnością kulturową, wynikającą z tożsamości regionalnej i lokalnej czerpiącej z dziedzictwa Kaszub, Kociewia, Powiśla, Żuław i innych części regionu”⁶.

Nakreślono wizję województwa pomorskiego w roku 2020, kiedy to region będzie cechował się trwałym wzrostem, w którym uruchamiane i wykorzystywane są zróżnicowane potencjały terytorialne dla wzmocnienia i równoważenia procesów rozwojowych; o unikatowej pozycji, dzięki aktywności społeczeństwa obywatelskiego, silnemu kapitałowi społecznemu i intelektualnemu, racjonalnemu zarządzaniu zasobami środowiska, gospodarczemu wykorzystaniu potencjału morza oraz inteligentnym sieciami infrastrukturalnym i powszechnemu stosowaniu technologii efektywnych; będący liderem pozytywnych zmian społecznych i gospodarczych w Polsce i w obszarze Południowego Bałtyku. Ponadto będzie miejscem cechującym się m.in. atrakcyjną przestrzenią, tworzącą trwałe podstawy rozwoju poprzez dostosowanie systemu transportowego i energetycznego do długofalowych potrzeb, racjonalne wykorzystanie zasobów i walorów przyrodniczych, kulturowych i krajobrazowych, a także ograniczanie i efektywne rozwiązywanie konfliktów przestrzennych, tworzenie wysokiej jakości przestrzeni oraz przeciwdziałanie skutkom ekstremalnych zjawisk naturalnych w regionie⁷.

Jednym z wyzwań strategicznych dla regionu uznano konieczność lepszego zarządzania przestrzenią dla zmniejszenia presji na środowisko, poprawę bezpieczeństwa powodziowego, a także optymalne wykorzystanie potencjałów terytorialnych (przyrodniczego, krajobrazowego, kulturowego i gospodarczego) dla zapewnienia wysokiej jakości życia⁸.

W *Strategii* wskazano 3 cele strategiczne uszczegółowione poprzez 10 celów operacyjnych oraz 35 kierunków działań⁹. W ramach celu strategicznego 1. *Nowoczesna gospodarka* jednym z celów operacyjnych uznano 3. *Unikatową ofertę turystyczną i kulturalną*. Jego realizacja odbywać się będzie w ramach dwóch kierunków działań: 1.3.1. Rozwój sieciowych i kompleksowych produktów turystycznych. Zobowiązaniem Samorządu Województwa Pomorskiego będzie rozwój regionalnych sieciowych produktów turystycznych obejmujących m.in. małe porty morskie, mariny, szlaki rowerowe i kajakowe oraz śródlądowe drogi wodne, a także unikatowe dziedzictwo regionalne i ofertę kulturalną¹⁰. Oczekiwany efektami mają być:

- całoroczna, kompleksowa i atrakcyjna oferta turystyczna i kulturalna regionu obejmująca także efektywne wykorzystanie obiektów sportowych o randze krajowej;

⁵ źródło: http://www.pomorskie.eu/res/strategia2020/pomorskie_srwp2020.pdf.

⁶ *Strategia Rozwoju Województwa Pomorskiego 2020*, Gdańsk 2012, s. 11.

⁷ tamże, s. 23.

⁸ tamże, s. 28.

⁹ tamże, s. 29.

¹⁰ tamże, s. 38.

- unikatowe walory naturalne, kulturalne i dziedzictwa kulturowego, w tym kulinarne, wykorzystywane w sposób racjonalny, efektywny i zrównoważony;
- wzmocniony wizerunek regionu oraz większa rozpoznawalność i spójność kluczowych regionalnych marek turystycznych i kulturalnych;
- silna współpraca pomiędzy podmiotami branży turystycznej i kulturalnej.

4.2.2. Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020

Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020 skupia się na 10 celach tematycznych (CT) i 30 priorytetach inwestycyjnych (PI), które obejmują zagadnienia z zakresu gospodarki, edukacji, aktywności zawodowej i społecznej, obszarów o nie w pełni uruchomionych potencjałach, transportu, energii oraz środowiska¹¹.

W ramach celów tematycznych i priorytetów inwestycyjnych wydzielono 11 Priorytetów oraz 36 Działań¹². Wśród nich znalazł się Priorytet 8 – Konwersja, który obejmuje trzy działania: Rewitalizacja i przestrzenie publiczne, Obszary o specyficznych potrzebach, Materialne i niematerialne dziedzictwo kulturowe. Cele szczegółowe Priorytetu to 1. Aktywizacja społeczna i gospodarcza zdegradowanych obszarów miejskich i podnoszenie atrakcyjności stref rozwojowych w miastach; 2. Aktywizacja obszarów problemowych i ich włączenie w procesy rozwojowe; 3. Stworzenie kompleksowej, rozpoznawalnej co najmniej na poziomie krajowym, oferty turystycznej opartej na charakterystycznych walorach dziedzictwa kulturowego¹³.

W zakresie działania *Rewitalizacja i przestrzenie publiczne*, obszarami uprawnionymi do wsparcia ze względu na degradację przestrzenną i społeczną jest m.in. miasto Starogard Gdański (kompleksowa rewitalizacja, podnoszenie atrakcyjności przestrzeni publicznych)¹⁴. Beneficjentem tych programów będą mogły być samorządy, jednostki samorządu terytorialnego i ich jednostki organizacyjne, związki i stowarzyszenia jednostek samorządu terytorialnego, organizacje pozarządowe i inne.

W zakresie działania *Obszary o specyficznych potrzebach*, wyróżniono szereg obszarów problemowych, których wyprowadzenia z sytuacji kryzysowej wymaga rozbudowy, lub zmiany profilu gospodarczego. Zaliczono do nich m.in. zachodnią i południową część województwa: Bory Tucholskie¹⁵. Beneficjentem tych programów będą mogły być samorządy, jednostki samorządu terytorialnego i ich jednostki organizacyjne, związki i stowarzyszenia jednostek samorządu terytorialnego, organizacje pozarządowe i inne.

W zakresie działania *Materialne i niematerialne dziedzictwo kulturowe*, wspierane będzie ratowanie i otoczenie ochroną charakterystycznej zabudowy, w tym założeń parkowych oraz cennych układów ruralistycznych i urbanistycznych, tworzenie parków kulturowych oraz przywrócenie wartości obiektom i zespołom zabytkowym, poprzez m.in. nadanie im nowych funkcji służącym celom turystycznym i kulturalnym¹⁶. Beneficjentem tych programów będą mogły być samorządy, jednostki samorządu terytorialnego i ich jednostki organizacyjne, związki i stowarzyszenia jednostek samorządu terytorialnego, organizacje pozarządowe i inne.

¹¹ Regionalny Program Operacyjny Województwa Pomorskiego na lata 2014-2020, s.11;

¹² tamże, s. 14;

¹³ tamże, s. 67;

¹⁴ tamże, s. 69;

¹⁵ tamże, s. 71;

¹⁶ tamże, s. 72;

4.2.3. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa pomorskiego przyjęty został przez Sejmik Województwa Pomorskiego w dniu 30 września 2002 r. uchwałą Nr 639/XLVI/02, a następnie zmieniony w dniu 26 października 2009 r. uchwałą Nr 1004/XXXIX/2009 (Dz. U. Woj. Pom. Nr 172 z dnia 16 grudnia 2009 r., poz. 3361)¹⁷.

Uznano, że zrealizowanie celów polityki przestrzennej jest możliwe pod warunkiem stosowania określonych ogólnych zasad rozwijających zasadę generalną: długookresowego równoważenia rozwoju. Jedną z tych zasad jest stosowanie trójochrony (integralnej ochrony wartości przyrodniczych, kulturowych i krajobrazu) dla utrzymania równowagi środowiska i poprawy warunków i jakości życia¹⁸.

W rozdziale 12.1.2. poświęconym systemowi ochrony środowiska kulturowego wskazano, że ochrona elementów dziedzictwa kulturowego jest częścią składową procesu kształtowania i ochrony ładu przestrzennego¹⁹. Sformułowano następujące zasady zagospodarowania przestrzennego:

a) Ochrona różnorodności dziedzictwa kulturowego, wykształconego w wyniku wielu procesów kulturowych oraz dóbr kultury współczesnej.

b) Ochrona zachowanych zespołów obiektów zabytkowych o wyrazistej tożsamości – nawet jeśli poszczególne obiekty nie posiadają wybitnej wartości historycznej, lub artystycznej.

c) Wprowadzanie funkcji umożliwiających efektywne i racjonalne gospodarowanie obiektem zabytkowym.

d) Unikanie przekształceń przestrzennych mogących zagrażać zasobom dziedzictwa kulturowego, np.: dysharmonijne lub szkodliwe sąsiedztwo.

e) Stwarzanie przestrzennych warunków dla kontynuacji funkcji tożsamy dla tradycji miejsca, których podtrzymywanie jest racjonalne np.: targowe w śródmieściach miast o korzeniu średniowiecznym, rybołówstwo na wybrzeżu i rybactwo na Zalewie Wiślany.

f) Ekspozowanie w strukturze przestrzennej, w panoramach i sylwetach miejscowości elementów najcenniejszych i udostępnianie miejsc o wysokich walorach kulturowych, w szczególności zabytków rangi światowej, europejskiej i krajowej oraz wybitnych dóbr kultury współczesnej.

g) Komponowanie nowych struktur z uwzględnieniem historycznej zabudowy – uzupełnianie istniejących struktur o nowe elementy tworzące harmonijną całość (...) ²⁰.

Jako kierunki zagospodarowania przestrzennego wskazano:

1) Ochronę i odnowę charakterystycznych zasobów dziedzictwa kulturowego regionu, m.in.: układów urbanistycznych i ruralistycznych, zabytków wsi pomorskiej, dziedzictwa morskiego i rzeczno, dziedzictwa budownictwa ceglanego (przede wszystkim najstarsze kościoły i założenia klasztorne, zamki krzyżackie) i drewnianego (przede wszystkim dziedzictwo kulturowe Ziemi Słupskiej, Żuław, Powiśla, Kaszub i Kociewia), obiektów dziedzictwa obronnego i techniki (w tym systemów hydrotechnicznych), kultury materialnej portów morskich i rzecznych oraz wsi rybackich, materialnych relikwów dziedzictwa solidarnościowego, zespołów rezydencjalnych, zespołów zieleni urządzonej, wybitnych dóbr kultury współczesnej.

¹⁷ Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Pomorskiego, Gdańsk, październik 2009 (źródło: http://urząd.pomorskie.eu/pl/dokumenty_strategiczne/plan_zagospodarowania_przestrzennego);

¹⁸ tamże, s. 197;

¹⁹ tamże, s. 213;

²⁰ tamże, s. 213;

2) Rewitalizacja zabytkowych układów przestrzennych zwłaszcza:
(...) e) zabytkowych struktur mieszkaniowych i wzbogacenie ich o nowe funkcje podwyższające atrakcyjność miejsca.

3) Ekspozycja i udostępnienie stanowisk archeologicznych o własnej formie krajobrazowej.

4) Obejmowanie ochroną miejsc o wyjątkowych wartościach, gdzie została zachowana historyczna struktura przestrzeni i szczególne walory przyrodniczo-krajobrazowe – zalecane formy ochrony, to odpowiednie zapisy miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, lub powołanie parku kulturowego²¹.

W rozdziale 12.1.3. poświęconym systemowi ochrony walorów krajobrazu wskazano następujące zasady zagospodarowania przestrzennego:

(...) c) Ograniczanie zainwestowania na terenach leśno-rolnych (szczególnie o wysokich wartościach kulturowych i estetycznych) przez wyznaczanie w dokumentach planistycznych gmin obszarów wyłączonych spod zabudowy i jej ograniczanie oraz wskazywanie linii zabudowy oddzielającej obszar zabudowany od obszarów rolnych, lub zagrodowej zabudowy rozproszonej.

d) Eliminacja i przeciwdziałanie powstawaniu zabudowy o cechach dysharmonijnych w strefach wglądów na tereny o wysokich walorach krajobrazowych.

e) Ekspozycja i odtwarzanie dominant architektonicznych (np. baszty, wieże zamków, kościołów czy ratuszy).

f) Preferowanie i kontynuacja dobrej praktyki w zagospodarowaniu przestrzeni (układów ruralistycznych, niw siedliskowych etc.) i sposobie użytkowania obszarów o wyraźnych walorach przyrodniczo-kulturowych i krajobrazowych.

g) Ochrona przestrzeni o specyficznych i unikatowych walorach krajobrazowych.

h) Ograniczanie wprowadzania obcych krajobrazowo elementów i form zagospodarowania antropogenicznego oraz dewastowania elementów przyrodniczych i architektonicznych krajobrazu – ochrona tożsamości wszystkich typów krajobrazu.

i) Kształtowanie i podnoszenie walorów krajobrazowych oraz ich lepsze udostępnienie, jako elementu jakości życia i atrakcyjności turystycznej województwa.

j) Opracowywanie studiów krajobrazowych przy realizacji inwestycji wielkopowierzchniowych, wysokościowych, lub liniowych w dominujący sposób oddziałujących na przestrzeń.

k) Zachowanie charakterystycznych cech naturalnych krajobrazów nadmorskich i naturalnych procesów ich kształtowania, ekspozycji widokowej.²²

Jako kierunki zagospodarowania przestrzennego wskazano m.in.:

1) Uzupełnienie sieci obszarów ochrony krajobrazu o nowe:

c) obszary chronionego krajobrazu: (...) Kociewski OChK (...) ²³.

2) Ochrona przedpola ekspozycji, bądź poprawa wyeksponowania m.in. przez ograniczenie wprowadzania zabudowy, zalesień, reklam wielkoformatowych i innych przekształceń, ochronę charakterystycznych akcentów i dominant, odtwarzanie wartościowych elementów obiektów zabytkowych i historycznych sylwet panoramicznych, w tym szczególnie:

(...) f) zespołów urbanistycznych Skarszew i Skórcza;

l) zespołów ruralistycznych: (...)

→ miejscowości: (...) Bobowo, Pączewo (gm. Skórcz), (...) Osiek, (...), Pinczyn (gm. Zblewo)²⁴ (...).

²¹ tamże, s. 214-215;

²² tamże, s. 217.

²³ tamże, s. 217;

4) Zachowanie ciągów alejowych dróg wojewódzkich, powiatowych i lokalnych: (...) g) na odcinku DP 2729G Stara Jania – Leśna Jania²⁵.

5) Zachowanie i rewitalizacja: (...) d) osadnictwa rozproszonego kolonijnego Wilcze Błota (gm. Lubichowo)²⁶.

11) Podejmowanie czynnych działań – restytucji, rewaloryzacji i rekultywacji elementów przyrodniczych i architektoniczno-kulturowych decydujących o zachowaniu, lub przywróceniu walorów krajobrazowych specyficznych dla poszczególnych typów obszarów.

12) Podejmowanie działań ochronnych na obszarach wiejskich, mających na celu utrzymanie przestrzeni otwartych cennych krajobrazowo, w tym głównie ochrona terenów leśnych i rolnych, poprzez wyłączenie ich z terenów potencjalnie przeznaczanych pod zabudowę²⁷.

4.2.4. Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2011-2014

Celem strategicznym Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2011-2014 przyjętego przez Sejmik Województwa Pomorskiego w dniu 28 lutego 2011 r. (uchwała nr 91/V/2011 Sejmiku Województwa Pomorskiego z dnia 28 lutego 2011 r.) jest wzmocnienie poziomu ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym województwa pomorskiego służące zachowaniu zabytków, budowaniu tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej regionu²⁸. Cel ten będzie realizowany w ramach 3 priorytetów:

- priorytet 1: zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi,
- priorytet 2: zachowanie kulturowego dziedzictwa morskiego i rzeczno-
- priorytet 3: badanie, dokumentacja i promocja dziedzictwa kulturowego.

Priorytety te będą realizowane poprzez m.in. następujące kierunki²⁹:

- Zachowanie dziedzictwa kulturowego miast i wsi regionu, służące budowaniu tożsamości mieszkańców oraz promocji turystycznej.
- Ochrona charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego, w tym zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi, charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.
- Zachowanie krajobrazu kulturowego wsi pomorskiej.
- Ożywienie obszarów zabytkowych zespołów ruralistycznych oraz urbanistycznych.
- Zachowanie dziedzictwa architektury obronnej oraz przemysłu i techniki.
- Poprawa stanu ochrony i opieki nad zbiorami muzealnymi i archiwalnymi.
- Trwałe zachowanie i bezpieczeństwo obiektów zabytkowych.
- Ekspozycja najcenniejszych zabytków dziedzictwa kulturowego miast i wsi.
- Zachowanie i ochrona charakterystycznych obiektów hydrotechnicznych, związanych z zagospodarowaniem wód śródlądowych regionu.
- Specjalistyczne rozpoznanie badawcze poszczególnych obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych, związane z przygotowywanym, lub realizowanym procesem inwestycyjnym.

²⁴ tamże, s. 218;

²⁵ tamże, s. 219;

²⁶ tamże, s. 219;

²⁷ tamże, s. 220;

²⁸ Program Opieki nad Zabytkami Województwa Pomorskiego na lata 2011-2014, Gdańsk 2011, s. 59 (źródło:

http://www.pomorskie.eu/res/BIP/UMWP/urząd/Sprawy_do_zalatwienia/kultura/dotacje/zalacznik_do_uchwaly_program_opieki_nad_zabytkami_w_ojewodztwa_pomorskiego_dziennik_urz..pdf);

²⁹ tamże, s. 60 – 63;

- Rozpoznanie zasobów i specyfiki regionalnego dziedzictwa kulturowego.
- Promowanie tradycyjnych form i cech regionalnej architektury (w zakresie bryły, detalu architektonicznego, materiału, kolorystyki, rozwiązań konstrukcyjnych).
- Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym.
- Promocja regionalnego dziedzictwa kulturowego służąca kreacji produktów turystyki kulturowej.
- Szeroki dostęp do informacji o dorobku kultury regionalnej.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu

5.1.1. Strategia Rozwoju Powiatu Starogardzkiego

Na wniosek Zarządu Powiatu, Rada Powiatu Starogardzkiego Uchwałą Nr XXXIV/196/2001 z dnia 20 października 2001 roku wyraziła zgodę na opracowanie Strategii Rozwoju Powiatu Starogardzkiego.

W *Strategii*³⁰ została zawarta Wizja Powiatu Starogardzkiego, którą jest hasło: „Kociewie starogardzkie – przyjazne i otwarte. Obszar harmonijnego zróżnicowania. Łączący nieszkodliwy dla środowiska przemysł bazujący na lokalnych zasobach naturalnych, z intensywnym rozwojem funkcji rekreacyjno-turystycznej. Zagłębienie turystyczne oparte na walorach przyrodniczych oraz unikatowej odrębności kulturowej Kociewia.

Powiat starogardzki, dzięki rozwiniętemu przemysłowi, nowoczesnemu i innowacyjnemu rolnictwu oraz dynamicznie rozwijającej się funkcji turystycznej, zapewnia optymalne warunki bytowe dla swoich mieszkańców.

Mieszkańcy powiatu to ludzie dobrze wykształceni, mobilni i otwarci na nowe technologie i innowacje”.

Jako Misję dla powiatu określono następujące działania:

„W zakresie rozwoju społecznego planuje się podniesienie spójności społecznej oraz poziomu wykształcenia ludności. Zwłaszcza ten drugi element stanowił będzie ważny punkt wyjścia do osiągnięcia stanu opisanego w wizji.

Aby właściwie wykorzystać walory środowiskowe i odrębność kulturową Kociewia, planuje się dynamiczny rozwój turystyki na tych terenach. Rozwój ten zostanie osiągnięty poprzez poprawę jakościową i ilościową oferty turystycznej.

Kluczowy dla powiatu rozwój gospodarczy będzie realizowany poprzez wzrost inwestycji zewnętrznych, w szczególności zaś poprzez tworzenie nowych zakładów pracy o charakterze ponadlokalnym.

W świetle procesu integracji Polski z Unią Europejską, za kluczowe uznaje się skuteczne zrestrukturyzowanie lokalnego rolnictwa oraz poprawa poziomu konkurencyjności rynkowej lokalnych MSP”.

Sformułowano cztery cele strategiczne. Pierwszy to: „Podniesienie spójności społecznej i poziomu wykształcenia”, drugi – „Wykorzystanie i rozwinięcie odrębności kulturowej Kociewia i jego walorów przyrodniczych, w celu rozwoju społecznego i gospodarczego”, trzeci – „Wzrost inwestycji zewnętrznych” oraz czwarty – „Pomyślne dostosowanie rolnictwa do wymogów UE i poprawa wsparcia dla MSP”.

W ramach celów strategicznych sformułowano bardziej szczegółowe programy operacyjne. Do osiągnięcia celu „Wykorzystanie i rozwijanie odrębności kulturowej Kociewia...” w programie operacyjnym 4.4. Produkt turystyczny – sformułowano zadania „Poprawa dostępności obiektów turystycznych”, „Tworzenie małej infrastruktury turystycznej”

³⁰ źródło: <http://bip.powiatstarogard.pl/#Y2xpY2tNZW51R2V0Q29udGVudHM0MjAxLDEsMCK=>

W programie operacyjnym 4.6. Wspólna promocja turystyki na Kociewiu – sformułowano zadania „Wspólne centrum informacji i promocji turystycznej”, „Profesjonalne materiały promocyjne i informacyjne”.

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017 zgodny jest z zapisami Strategii Rozwoju Powiatu Starogardzkiego.

5.1.2. Plan Rozwoju Lokalnego Powiatu Starogardzkiego

Plan Rozwoju Lokalnego Powiatu Starogardzkiego utworzony został w 2005 r. Dokument ten obejmuje analizę i diagnozę sytuacji obecnej, wyznacza wizję rozwoju samorządu, opis planowanych zadań inwestycyjnych na lata 2005-2006, plan finansowy na lata 2005-2006 obligatoryjnie, a w latach 2007-2013 fakultatywnie.

Zaplanowano budowę m.in. sieci tras turystycznych rowerowych i konnych, oznakowanie obiektów i szlaków turystycznych oraz rewitalizację zespołu dworko-parkowego w Suminie, a także modernizację, budowę lub remonty wielu dróg na terenie powiatu.

W Planie Rozwoju Lokalnego określone zostały problemy, które powinny zostać rozwiązane w najbliższych latach na terenie powiatu starogardzkiego.

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu

5.2.1. Charakterystyka powiatu pod względem zasobów kulturowych

Powiat Starogardzki charakteryzuje się bogactwem dziedzictwa kulturowego, które ściśle związane jest z kulturą kociewską.

Kociewie jest drugim, co do wielkości zwartym etnicznie i kulturowo regionem Pomorza. Kociewiaci posiadają gwarę i kulturę nawiązującą do kultury chełmińsko-kujawskiej. Grupa ta wykazuje wpływ kulturowy na ludność zamieszkującą teren Borów Tucholskich i Kaszuby, dlatego pod względem językowym Kociewie zajmuje obszar większy aniżeli pod względem poczucia swojej zwartości. W grupie kociewskiej dają się wyodrębnić mniejsze grupy: Kociewiaci właściwi, Górale, Feteracy, Polanie (Polachy) i Kociewiaci z pogranicza borowiackiego, których właściwe Kociewie nazywa Lasakami, względnie Borowiakami. Na północy granicę Kociewia właściwego wyznaczają miejscowości Zduny, Linowiec, Skarszewy, na zachodzie Zblewo, Wda, na południu Głuche, Frąca, Twarda Góra, a na wschodzie szosa od Nowego do Gniewu, następnie koryto Wierzycy do miejscowości Brzeźno. Na wysokości Rajkowych granica opuszcza Wierzycę i biegnie ku Zdunom. Feteracy zamieszkują część obszaru dzisiejszej gminy Gniew i Pelplin. Północna grupa kociewska to grupa skarszewsko-tczewska tzw. Górale (ze względu na to, że zamieszkują teren wyżynny), południowa granica Górali przebiega od miejscowości położonych pośrodku gminy Pelplin, poprzez miejscowości południowej części gminy Subkowy i południowy skraj gminy Tczew, na koniec obejmując Skarszewy. Od północy z Góralami sąsiadują Polanie. Pas zachodni i południowy, zawarty między granicą właściwego Kociewia, a zasięgiem kociewskich cech wymowy, czyli granicą Borowiaków właściwych, posiada charakter przejściowy, jest to niewątpliwie teren wpływów kociewskich.³¹

Charakterystyczną cechą dawnej wiejskiej zabudowy występującej na całym Pomorzu było użycie jako materiału konstrukcyjnego – drewna. Powszechnie panowała „węglówka”, czyli konstrukcja wieńcowo-zrębowa. Z czasem budownictwo drewniane, wskutek regulacji administracji pruskiej, wyparła cegła.

Większość zachowanych do dzisiaj obiektów tradycyjnej, drewnianej zabudowy wsi ziemi starogardzkiej pochodzi głównie z początków XIX w., nieliczne z końca XVIII w. Drewniane chałupy kociewskie wykonane były z ciosanych bierwion w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, wiązane na węglach na tzw. rybi ogon, rzadziej występowały chałupy wzniesione w konstrukcji sumikowo-łątkowej. Dwuspadowe dachy o dużym kącie nachylenia połączyły zwykle kryte były słomą, trzcina lub drewnianym gontem. Do rzadkości należały dachy naczółkowe. Chaty rozplanowane były na rzucie prostokąta, w środku mieścił się charakterystyczny szeroki komin, wokół którego zgrupowane były izby.

Wśród chałup wieńcowo-zrębowych wyróżniają się okazalsze pod względem architektonicznym chałupy podcieniowe, które typologicznie podzielić można na trzy rodzaje:

1. chałupy z podcieniem szczytowym pełnym (tzw. wystawa, wystawek), wspartym na 3-4 słupach, wzmocnionych ozdobnie profilowanymi mieczami, osadzonymi na drewnianych kołkach (np. chata w Borzechowie). Tego typu chałupy zamieszkiwali zwykle zamożni chłopcy (gburzy, sołtysi, karczmarze, młynarze, kowale);

2. chałupy o podcieniu szczytowym, narożnikowym wspartym na jednym lub dwu słupach (np. chaty w Osieku, ul. Kwiatowa 2, ul. Partyzantów Kociewskich 38). Są to

³¹ J. Gajek, *Struktura etniczna i kultura ludowa Pomorza*, Gdańsk-Wejherowo 2009, s. 40-41;

podcienie szczytkowe, powstałe w wyniku częściowej zabudowy podcienia pełnego. Niekiedy trafiają się głębokie podcienie narożne, zwłaszcza dwusłupowe o elementach konstrukcyjnych ozdobnie wykonanych (miecze, łukowate przęsła);

3. chałupy o płytkich wnękach podcieniowych umiejscowionych zwykle po środku ściany wzdłużnej budynku (np. chata w Piecach). Zdarzają się wnęki z dwoma dodatkowymi słupami - filarkami czworokątnymi, profilowanymi lub okrągłymi.

Chałupy posiadały ciekawy wystrój architektoniczny np.: odeskowanie szczytów we wzór romboidalny lub motyw odwróconej jodełki; prostokątne, okrągłe, półkoliste lub sercowate w kształcie otwory prześwietowe w szczytach; ozdobne, romboidalnie odeskowane i nabijane kowalskimi gwoździami drzwi wejściowe. W najstarszych zachowanych chatach nadproża mają wykrój łuku pełnego, a ich belki były profilowane lub ozdabiane wolutami. Do bardzo charakterystycznych elementów dekoracyjnych kociewskiej architektury drewnianej należą ozdobnie wycinane opaski okienne (ościeżnice) - górne i dolne, a niekiedy również i boczne. Podobnie wyróżniającym szczegółem zewnętrznego wystroju architektonicznego są okiennice. Bywają one ujęte w ramach i dzielone na dwa pola z plastycznie wystającymi płycinami. Często okiennice posiadają w części górnej ażurowo wycięte wzorniki w kształcie serca, półksiężycy, tulipana lub trójliścia. Ozdobne ościeżnice i okiennice są elementem szczególnie wyróżniającym architekturę kociewską, na ogół niespotykanym na innych terenach. Powszechnie stosowanym elementem dekoracyjnym w budownictwie kociewskim są również ozdoby nadszczytowe tzw. pazdury.

Najbardziej typowy rodzaj zagrody chłopskiej składał się z chałupy, stajni z oborą, stodoły i zazwyczaj szopy - ziemianki, rozplanowanych na zasadzie czworoboku. Cała zagroda otoczona była najczęściej płotem sztachetowym, z bramą wjazdową i osobną furtką wejściową, zdarzały się również płoty chruściane. Zagroda w połączeniu z ogródkiem i sadem tworzyła kompozycyjnie zwartą całość.³²

Drewniane budynki mieszkalne i gospodarcze są w przeważającej części w złym stanie technicznym. Brak doraźnej konserwacji powoduje znaczne zniszczenia elementów konstrukcyjnych: podwaliny domów podmakają i próchnieją, często drewno zaatakowane jest przez owady, pokrycia dachowe są nieszczelne, przyczyniając się do destrukcji więźby dachowej. Dużym zagrożeniem są prowadzone współcześnie rozbudowy i modernizacje tych obiektów, historyczna bryła wskutek rozbudowy lub dobudowy nowych elementów traci swój pierwotny charakter, a modernizacje polegające na ocieplaniu budynków styropianem lub wełną mineralną powodują zatarcie pierwotnego charakteru drewnianych elewacji.

Historyczne, wiejskie budownictwo murowane reprezentuje cechy charakterystyczne dla zabudowy z czasów zaboru pruskiego; budynki mieszkalne najczęściej wznoszono z czerwonej cegły licówki, na kamiennym fundamencie, z wysoką ścianką kolankową, z dachem o niskim kącie nachylenia połąci, krytym papą. Elewacje nad oknami pierwszej kondygnacji przecinał gzyms ząbkowy lub gzyms z cegieł na rąbek. Otwory okienne i drzwiowe zwieńczone były łukiem odcinkowym. Na osi elewacji frontowej w niektórych przypadkach znajdowała się facjata kryta dachem dwuspadowym, czasami przed elewację wysunięty był ryzalit pozorny zwieńczony facjatą. Spotykane są również budynki z czerwonej cegły z wysokim dachem dwuspadowym (czasami z naczółkami) krytym dachówką ceramiczną (esówką lub zakładkową). Dekoracja architektoniczna i wykrój otworów okiennych były tożsame jak w grupie opisanej powyżej. Wśród historycznych budynków mieszkalnych znajdują się również budynki o elewacjach otynkowanych, z dachami

³² typologię chat kociewskich opracowano na podstawie informacji zawartych w publikacji: Kraina Kociewie czeka na Ciebie, Stowarzyszenie Instytut Kociewski Starogard Gdański, Wyd. II, Starogard Gdański 2005, s. 19-20.

dwuspadowymi krytymi dachówką. Dekoracja architektoniczna ograniczała się wówczas do profilowanego gzymsu wieńczącego i prostych opasek okiennych.

Zabudowa w miastach składała się pierwotnie z domów drewnianych, z czasem budownictwo drewniane wyparła architektura murowana. W przyziemiu domów była obszerna, wysoka sień z prowadzącymi w głąb schodami, wiodącymi do pomieszczenia mieszkalnego na piętrze. Wąski korytarz w przyziemiu prowadził, na pełniące funkcje gospodarcze, podwórze. Budynki były podpiwniczone, piwnice o ceglanych murach obwodowych, na kamiennych fundamentach, przekryte były kolebkowymi stropami. Wokół rynków Starogardu Gdańskiego, Skórcza i Skarszew ukształtowała się w XIX i na początku XX wieku czynszowa zabudowa typowa dla mniejszych miast terenu Pomorza, oparta często o zręby wcześniejszych, średniowiecznych budowli, z nielicznie zachowanymi fragmentami XVIII-wiecznych elementów konstrukcyjnych, czy dekoracyjnych (stropy belkowe, klatki schodowe, drzwi). Wystrój elewacji kamienic miejskich nawiązywał do stylu neoklasycystycznego, neogotyku, secesji, czy eklektyzmu.

Pałace i dwory, ze względu na różnorodną chronologię, nie posiadają wspólnych cech stylowych i rozwiązań architektonicznych. Występują tu budowle zarówno w stylu klasycystycznym jak i eklektycznym, czy neoklasycystycznym, neobarokowym, secesyjnym, a nawet modernistycznym. Na obszarze i skraju Borów Tucholskich dwory budowane były z drewna np. w Szteklinie, Wdzie i Wdeckim Młynie.

Wszystkie zachowane do dziś parki podworskie na ziemi starogardzkiej zaprojektowane zostały jako parki typu krajobrazowego (tzw. angielskiego), z wykorzystaniem gatunków rodzimych drzew i krzewów, jak również orientalnych i unikatowych okazów, w nawiązaniu do miejscowego krajobrazu, z wykorzystaniem istniejącej sieci hydrograficznej, w kompozycji układu wodnego (stawy, strugi).

Najstarsze świątynie na terenie powiatu starogardzkiego pochodzą z XIV i XV w. Są to budowle wzniesione w stylu gotyckim orientowane, ceglane (rzadziej z kamienia polnego jak kościół w Kokoszkowach, czy przyziemie wieży kościoła w Pączewie), na wysokich kamiennych podmurówkach, oskarpowane, ze schodkowymi szczytami zdobionymi ostrołukowymi blendami i sterczynami, z masywną wieżą od zachodu (rzadziej spotykane świątynie bez wież np. kościół w Jabłowie), kryte stromymi dachami dwuspadowymi z czerwoną dachówką ceramiczną. Kościoły w Barłożnie, Bobowie, Kościelnej Jani i Godziszewie wzniesione w średniowieczu zostały w późniejszych okresach rozbudowane, lub przebudowane, jednak do dziś posiadają fragmenty pierwotnej konstrukcji.

Okres baroku jest najslabiej reprezentowany wśród architektury sakralnej; jedyną świątynią tej epoki jest kościół parafialny w Pogódkach (1714 r.). Podobnie ma się z okresem klasycyzmu, który reprezentowany jest przez dawny kościół ewangelicki w Borzechowie (1833-50). Późniejsze kościoły wznoszone były w stylu neobarokowym, lub neogotyckim, bądź kompilującym wiele stylów – stylu eklektycznym. Są to budowle z czerwonej cegły, ze strzelistymi wieżami, ze stromymi dwuspadowymi dachami, elewacje o rytmicznej kompozycji, podkreślonej przez smukłe okna zamknięte łukiem ostrym lub pełnym, dekoracje architektoniczne nawiązywały do detali gotyckich, ale również czerpały z tradycji baroku wprowadzając arkadowania lub kolumny z głowicami o florystycznych dekoracjach. Wyjątkowy na tym tle jest monumentalny kościół w Piecach z l. 1911-1913 – w formie bazyliki, z dwiema niższymi nawami, z prosto zakończonym prezbiterium, flankowanym dwiema absydami, z masywną wieżą krytą cebulastym hełmem, z otynkowanymi elewacjami, na wysokiej kamiennej podmurówce. Niespotykane formy ma również kościół św. Wojciecha w Starogardzie Gdańskim z 1936 r. Jest to budowla modernistyczna, o monumentalnej, rozczłonkowanej bryle, założona na planie krzyża łacińskiego, jednonawowy, z mocno

wyodrębnionym transeptem i prosto zamkniętym prezbiterium, na narożach nawy głównej masywne wieże, centralna część przekryta kopułą, ramiona transeptu, korpus oraz wieże kryte dachami płaskimi. Elewacje tynkowane.

Najbardziej unikatowym w skali województwa zabytkiem jest świadectwo obecności na ziemi starogardzkiej Zakonu Joannitów - zachowany we fragmentach zamek w Skarszewach. Po komandorii joannitów w Starogardzie Gdańskim nie pozostały widoczne ślady, jednak prowadzone w ostatnich latach badania archeologiczne na wzgórzu Św. Jana zmierzają do ustalenia konkretnej lokalizacji wzniesionego przez joannitów obronnego kościoła z XII w.

W Osieku swoją obecność zaznaczyło z kolei inne zgromadzenie, a mianowicie Zakon Szpitala Najświętszej Maryi Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie popularnie zwany zakonem krzyżackim. Relikty zamku krzyżackiego znajdują się do dziś na południe od wsi nad jeziorem Kałębie (dawniej na wyspie). Resztki fundamentów zamku krzyżackiego i późniejszego - starościńskiego pozostały także na Wyspie Starościńskiej w Borzechowie.

Z najstarszych zabytków archeologicznych ziemi starogardzkiej zachowały się do dziś osady, obozowiska, cmentarzyska szkieletowe i ciałopalne, grodziska i kurhany. Dotychczas na terenie powiatu starogardzkiego zarejestrowano 1325 stanowisk archeologicznych³³. Większość to stanowiska płaskie niewidoczne na powierzchni ziemi (ślady osadnictwa i cmentarzyska płaskie). Do nielicznych należą stanowiska o własnej formie krajobrazowej takie jak: grodziska i kurhany. Odkryte stanowiska datowane są na różne okresy chronologiczne od młodszej epoki kamiennej, poprzez wczesną epokę żelaza, okres wpływów rzymskich, po wczesne i późne średniowiecze, a także czasy nowożytnie. Grodziska wczesnośredniowieczne znajdują się w Junkrowych, Pogódkach, Skarszewach, Starogardzie Gdańskim, Ciecholewach, Grabowie Bobowskim, Owidzu, Siwiałce, Pinczynie i Radziejowie. Grodzisko w Junkrowach położone jest na tzw. „Paninej Górze”, w pobliżu rzeki Wietcisy. Najprawdopodobniej od VIII do poł. IX w. istniała w miejscu grodziska osada otwarta, która uległa spaleni. W IX w. powstał w jej miejscu obwarowany dość masywny gród. Być może strzegł on przeprawy przez pobliską rzekę Wietcisę. Do największych grodów powiatu starogardzkiego należy grodzisko w Owidzu. Datowane jest na IX-X wiek i XII-XIII wiek. Grodzisko w Owidzu zrekonstruowane zostało w 2011 r. i udostępnione do zwiedzania. Grodziska w Starogardzie Gdańskim i Ciecholewach datowane są na X-XIII wiek. Starsze jest grodzisko w Siwiałce datowane na VIII-X wiek. Wszystkie wyróżnione grodziska położone były w miejscach obronnych na wysokich krawędziach wyniesień terenowych w pobliżu jezior lub rzek. W pobliskim sąsiedztwie grodzisk lokowane były duże osady³⁴.

5.2.2. Zarys historii powiatu

Pierwsze ślady obecności ludzi na obszarze dzisiejszego powiatu starogardzkiego pochodzą z okresu mezolitycznego (VII tysiąclecie p.n.e.). Ludność tego czasu trudniła się zbieractwem, myślistwem i rybołówstwem, nie pozostawiła więc po sobie wielu trwałych śladów. Kolejne artefakty pochodzą z okresu środkowego neolitu (VI-V tysiąclecie p.n.e.), są to pozostałości osadnictwa ludności kultury pucharów lejkowatych. Zabytki znajdowane na tym terenie związane są z grupą wschodnią kultury pucharów lejkowatych i zaliczają się do starszej fazy kultury neolitu tzw. wióreckiej. Ludność tej kultury eksploatowała złoża

³³ H. Paner, D. Król, Dziedzictwo archeologiczne powiatu starogardzkiego. Stan i perspektywy, w: Rydwan, Roczniki Muzealne Ziemi Kociewskiej w Starogardzie Gdańskim, 1/2006, s. 16;

³⁴ tamże, s.22;

krzemienia oraz produkowała z niego narzędzia, które drogą handlu docierały na bardzo nieraz odległe tereny. Gospodarka kultury pucharów lejkowatych opierała się na hodowli i uprawie roli, trudniono się również myślistwem i rybołówstwem. W 2 połowie III tysiąclecia p.n.e. pojawiła się na ziemi starogardzkiej nowa kultura neolityczna – kultura ceramiki sznurowej. Od XIX w. p.n.e. datuje się na terenach Polski epoka brązu. Na ziemi starogardzkiej w jej pierwszym okresie dominowała kultura iwieńska. Ludność tego czasu zajmowała się hodowlą bydła i rolnictwem, z przewagą hodowli. Kultura iwieńska zanikła w XVI w. p.n.e. i na jej miejsce pojawiła się kultura trzcińska. W jej gospodarce istotną rolę odgrywało pasterstwo, przy mniejszym znaczeniu rolnictwa. Ma to swój wyraz w liczebnej przewadze obozowisk nad stałymi osadami. W III okresie epoki brązu (1200-1000 lat p.n.e.) na omawianym terenie pojawiło się osadnictwo kultury łużyckiej i trwało do końca okresu halsztackiego tj. 700-400 lat p.n.e. Podstawę gospodarki ludności łużyckiej stanowiło rolnictwo i hodowla zwierząt, zajmowano się również wytwarzaniem brązu, garncarstwem, przędzalnictwem, tkactwem, obróbką kości, rogu oraz kamienia, ciesielstwem. Nasiliły się kontakty handlowe z innymi plemionami. Różnego rodzaju wyroby docierały tutaj z południa Europy, ale także ze Skandynawii. W celach obronnych zaczęto wznosić grody, otoczone wałami ziemnymi lub rowami. Kultura łużycka zanikła w wyniku przemian wewnętrznych i najazdów scytyjskich. W VII w. p.n.e. rozpoczyna się na tym terenie wczesna epoka żelaza, dominującą kulturą jest kultura pomorska. Od początku naszego tysiąclecia do IV w. n.e. ziemia starogardzka, jak cały praktycznie obszar naszego kraju, znalazła się pod wpływem kultury cesarstwa rzymskiego. W początkach naszej ery kupcy rzymscy podążali z południa Europy szlakiem bursztynowym m.in. poprzez Osiek, Skórcz i Starogard na północ i wschód, aby kupić cenny i rzadki na południu bursztyn³⁵. Osadnictwo w pierwszych wiekach naszej ery jest skromnie reprezentowane w znaleziskach. Tereny te zamieszkiwała ludność kultury wielbarskiej. Końcowa faza tej kultury przypada na wczesny okres wędrówek ludów, tj. przełom IV i V w. Kultura wielbarska zanikła w V w. Na obszar dzisiejszej Polski w VI i VII stuleciu zaczęły napływać plemiona słowiańskie, na ziemi starogardzkiej najstarsze osady nieobronne wczesnośredniowieczne pojawiły się jednak dopiero w VIII-X w., są to osady w Grabowie i Starym Lesie. Z IX w. pochodzi grodzisko w Owidzu.³⁶

W latach 955-960 książę Mieszko I prowadził ekspansję na północ wzdłuż Wisły, jednak w dorzeczu Wierzycy – prawdopodobnie w okolicach Starogardu – napotkał na opór. Próba związania Pomorza z resztą ziem Polskich była misją św. Wojciecha z 997 r., której celem była nie tylko chrystianizacja Prus, ale także ugruntowanie nowej wiary na Pomorzu Gdańskim, a tym samym związanie tej prowincji z resztą kraju. Dopiero Bolesławowi Krzywoustemu udało się przyłączyć Pomorze. Najpierw w 1116 r. zdobył Gdańsk i Świecie, a następnie w latach 1119-1123 całe Pomorze Gdańskie zostało włączone w obręb państwa polskiego jako jedna z dzielnic kraju. W tym też czasie nastąpił podział Pomorza na trzy księstwa: świeckie, gdańskie i słupsko-sławieńskie. Ziemia starogardzka weszła w obręb księstwa świeckiego. W XIII w. księstwo świeckie rozpadło się na dwie mniejsze dzielnice: lubiszewską i świecką. W skład tej pierwszej wchodziła m.in. ziemia starogardzka.

W 1198 r. książę Grzymisław dokonał nadania Starogardu i czterech wsi - Kamirowa, Równina, Szczodrowa i Czarnocina - zakonowi joannitów. Wtedy to po raz pierwszy pojawia się nazwa Starogard w źródłach pisanych w formie „Starigrod”³⁷.

Przekazanie Starogardu joannitom świadczyło o dużym znaczeniu tego grodu jako ośrodka władzy książęcej. Wśród paru zaledwie najstarszych kościołów pomorskich, których

³⁵ W. Odyniec, K. Podoski, A. W. Sobociński, Ziemia Starogardzka, Wydawnictwo Morskie 1974, s. 7

³⁶ A. Panner, H. Panner, Z najstarszych dziejów ziemi starogardzkiej, w: Dzieje Starogardu, t.1, Historia miasta do 1920 r., pr. zb. pod red. M. Kallasa, Starogard Gdański 1998, s. 32-51;

³⁷ W. Odyniec, K. Podoski, A. W. Sobociński, Ziemia Starogardzka..., s. 11-13;

istnienie zostało udowodnione, jeden był właśnie w Starogardzie. Tutaj też znajdowała się książęca stacja celna i osada targowa³⁸.

Po 1198 r. joannici na terenie dużego grodu urządzili siedzibę swego baliwatu i wzniesli murowany kościół pod wezwaniem św. Jana. Siedziba ich otoczona drewnianą palisadą murowanymi basztami na rogach, położona była na lewym brzegu Wierzycy, około pół kilometra od dzisiejszego centrum miasta. Osada książęca leżała na prawym brzegu rzeki³⁹.

Po opanowaniu przez Krzyżaków w 1309 r. Pomorza Gdańskiego, ziemie dzisiejszego powiatu starogardzkiego znalazły się w obrębie państwa zakonnego. W następnych latach Krzyżacy przystąpili do organizacji administracji na zajętych terenach, tworząc komturstwa. Pełne organizowanie władz, lokacja nowych osad lub nadawanie prawa chełmińskiego osadom już istniejącym nastąpiło po pokoju kaliskim w 1343 r.⁴⁰

W 1454 r. wybuchło w państwie zakonnym powstanie przeciwko Krzyżakom zainicjowane przez tzw. Związek Pruski. Rada miejska Starogardu również przyłączyła się do Związku i poczyniła przygotowania do uderzenia na załogę krzyżacką. W dniu wybuchu powstania 6 lutego 1454 r. spalono folwark krzyżacki pod miastem i zagarnięto inne posiadłości, powstanie objęło także Skarszewy. Konflikt ten zapoczątkował wojnę trzynastoletnią, która skończyła się podpisaniem pokoju toruńskiego w 1466 r. Pomorze Gdańskie wraz z innymi ziemiami (chełmińską, michałowską, Malborkiem i Warmią) zostało włączone do państwa polskiego i otrzymało nazwę Prus Królewskich, reszta państwa zakonu krzyżackiego była lennem króla Polski. Efektem wojny trzynastoletniej było duże zubożenie ludności, szczególnie wiejskiej, ale nie oszczędziła także mieszkańców mniejszych miast w tym i Starogardu⁴¹.

Przez cały wiek XVI do połowy XVII w. Kociewie cieszyło się względnym pokojem. W 1655 r. Kociewie i Kaszuby wciągnięte zostały w drugą wojnę północną. Jednym z punktów oporu podczas tej wojny był także Starogard. W Osiu i Kocborowie swoje szanse założyli natomiast Szwedzi. W 1658 r. Szwedom udało się zdobyć Starogard. Wojnę zakończyło w 1660 r. podpisanie pokoju w Oliwie. Pomorzem wstrząsały kolejne wojny – w latach 1700-1721 trzecia wojna północna, w 1734 r. wojna o sukcesję polską. Wojny te przyczyniły się do dużego zubożenia prowincji pomorskiej, chociaż odnotować można równocześnie duży ruch kolonizacyjny, tworzenie nowych osad na leśnych nowinach⁴².

W 1772 r. nastąpił I rozbiór Polski. We wrześniu 1772 r. do Starogardu przybyli komisarze pruscy, aby w imieniu króla Fryderyka II dokonać przejęcia miasta i starostw. Niedługo potem rozpoczęto w Starogardzie budowę koszar. Podniesiono podatki, skonfiskowano dobra duchowne, tylko drobną ich część oddano dotychczasowym posiadaczom w dzierżawę, część ludności pochodzenia żydowskiego wysiedlona została do Polski⁴³.

W 1806 r. Napoleon Bonaparte wkroczył na teren Prus. W 1807 r. rozpoczęły się działania wojenne na terenie powiatu starogardzkiego, jednakże nie udało się wcielić Kociewia w obszar Księstwa Warszawskiego.

Z 1807 r. pochodzi pierwsza pisemna wzmianka nazwy Kociewie w brzmieniu „Gociewie”. Zamieszczona została w *Źródłach wojskowych do dziejów Pomorza* (na s. 278-279) w meldunku ppłk Hurtiga do gen. Dąbrowskiego⁴⁴.

³⁸ E. Rozenkranz, Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia, Gdańsk 1962, s. 140-141;

³⁹ W. Odyniec, K. Podoski, A. W. Sobociński, Ziemia Starogardzka..., s. 14;

⁴⁰ Tamże, s. 15;

⁴¹ tamże, s. 17-23;

⁴² tamże, s. 43-45;

⁴³ tamże, s. 50-51;

⁴⁴ B. Kreja, O nazwie Kociewie w: Kociewie II, Seria Populamonaukowa „Pomorze Gdańskie”, Nr 17, PAN 1992, s. 10;

W 1812 r. ponownie żołnierze francuscy przeszli przez ziemię starogardzką, kierując się pod Moskwę. Wojny napoleońskie przyniosły ze sobą nie tylko zniszczenie, ale także wiele przemian społecznych i gospodarczych (m.in. rozpoczął się proces uwłaszczenia chłopów, zniesiono przymus cechowy). Zaczęto przywiązywać większą niż dotychczas wagę do rozwoju komunikacji. Przebudowano dawne trakty na szosy o twardych lub utwardzonych nawierzchniach. W latach 20-tych i 30-tych XIX w. przebudowano trakt Berlin – Starogard – Królewiec, zbudowano szosy łączące Starogard z Pelplinem, oraz szosę z Piły przez Starogard do Tczewa. Następnym etapem była budowa linii kolejowej; najpierw w l. 1870-1871 odcinek łączący Piłę przez Starogard z Tczewem. W l. 1905-1906 powstała linia o znaczeniu lokalnym: Skarszewy – Starogard – Skórcz – Smętowo. Ostatnia oddana została do użytku w 1912 r. odnoga ze Skórcza do Szlachty. Rozwijał się również przemysł; początkowo powstawały manufaktury, z czasem pojawiły się zmechanizowane fabryki. Równocześnie z przemysłem rozwijało się rolnictwo i leśnictwo. W 2 poł. XIX w. powstał w nadleśnictwie Wirty ogród dendrologiczny, który oprócz praktycznego zastosowania, miał również charakter dydaktyczny⁴⁵.

W wyniku I wojny światowej powstały warunki do stworzenia niepodległego państwa polskiego. W powiecie starogardzkim tuż po zakończeniu wojny władzę sprawował nadal landrat pruski. Na skutek presji i żądań opinii polskiej, od listopada 1918 r. przy landracie urzędował komisarz polski. Ludność polska powiatu starogardzkiego utworzyła ponadto Powiatową Radę Ludową, która zabezpieczała mienie społeczne oraz powołała do życia straż policyjną i leśną oraz władzę administracyjną. Należy sądzić, że podobne rady ludowe powstały w końcu 1918 r. na terenie części gmin powiatu starogardzkiego. Rada powiatowa i rady gminne odegrały w latach 1918-1920 na terenie powiatu poważną rolę administracyjną. Po odejściu ze Starogardu w końcu 1919 r. garnizonu pruskiego zadania pilnowania porządku w mieście i powiecie przejęły straże obywatelskie, do momentu przekazania ich oddziałom wojska polskiego. Do Skórcza wojsko polskie wkroczyło 27 stycznia 1920 r., zaś do Starogardu – 29 stycznia 1920 r.

W czasach II Rzeczypospolitej Starogard był siedzibą sądu grodzkiego i okręgowego.

W 1934 r. wskutek przekroczenia liczby 3 tysięcy mieszkańców, prawa miejskie otrzymał Skórcz.

Na przełomie lat 20-tych i 30-tych Starogard otrzymał połączenia autobusowe z Tczewem i Skarszewami, a później ze Zblewem i Starą Kiszewą, Pelplinem i Gniewem. W 1936 r. przystąpiono do budowy drogi Warlubie – Osiek – Lubichowo.

2 września 1939 r. do Starogardu wkroczyły wojska niemieckie. Wraz z wybuchem II wojny światowej ziemia starogardzka znalazła się w obrębie III Rzeszy; Powiat Starogardzki włączony został do Okręgu Gdańsk – Prusy Zachodnie.

3 września 1939 r. w Skórczu założono obóz tymczasowy dla ludności polskiej, zlikwidowany w listopadzie tego samego roku. Miejscem masowych mordów dokonywanych przez hitlerowców był Szpęgawsk. W lesie i okolicy Szpęgawska zamordowano 7 tysięcy Polaków.

7 marca 1945 r. wojska radzieckie wyparły armię niemiecką. Wskutek długotrwałych działań wojennych teren powiatu starogardzkiego doznał poważnych zniszczeń, wiele budynków przemysłowych i mieszkalnych zostało podpalonych, a maszyny i urządzenia fabryczne skradzione.

30 marca 1945 r. powiat starogardzki wszedł w skład nowo utworzonego województwa gdańskiego. Siedzibą ówczesnego powiatu był Starogard. W chwili utworzenia

---

⁴⁵ tamże, s. 54-57;

Powiat Starogardzki składał się z dwóch miast Skórcza, Starogardu oraz dziewięciu gmin Bobowo, Kaliska, Leśna Jania, Lubichowo, Osieczna, Osiek, Skórcz, Starogard, Zblewo.

W 1950 r. decyzją władz centralnych Starogard otrzymuje przydomek „Gdański”.

Z końcem 1954 r. w miejsce gmin wprowadzono gromady.

Powiat przestał istnieć z dniem 1 czerwca 1975 r., a jego obszar w całości włączono do województwa gdańskiego.

W 1999 r. wprowadzono nową reformę administracyjną, w ramach której zlikwidowano między innymi województwo gdańskie i utworzono województwo pomorskie. Przywrócono również powiaty jako jednostki średniego szczebla administracji samorządowej, a więc również Powiat Starogardzki.

5.2.3. Krajobraz kulturowy

Powiat Starogardzki położony jest na terenie dwóch krain geograficznych: we wschodniej i północnej części na Pojezierzu Starogardzkim, które obejmuje tereny najbardziej zróżnicowane krajobrazowo oraz w zachodniej i południowej - na terenie Równiny Tucholskiej - obszaru jeziorno-leśnego. Ze względu na swoje położenie, krajobraz kulturowy części północno-wschodniej powiatu znacznie różni się od części południowo-zachodniej, którą obejmują Bory Tucholskie.

Najstarszym elementem kulturowego krajobrazu Kociewia były niewątpliwie kręgi kamienne, kurhany i grodziska. Do naszych czasów nie przetrwało wiele tego rodzaju świadków historii. Zachowane są po dziś dzień grodziska wczesnośredniowieczne w Junkrowych, Pogódkach, Starogardzie Gdańskim, Ciecholewach, Grabowie Bobowskim, Owidzu (zrekonstruowane w 2011 r.), Siwiałce, Pinczynie i Radziejowie oraz kurhan kamienny w Obozinie o nieustalonej chronologii. Ważnym elementem krajobrazu kulturowego są również ruiny zamków w Borzechowie, Osieku i Skarszewach.

Obszar północno-wschodni

Krajobraz na północy i wschodzie powiatu ma typowo antropogeniczne pochodzenie – jest to typowy krajobraz wiejski (rolniczy), kształtują go mozaikowate pola uprawne, użytki zielone (łąki i pastwiska), ze zwartym i rozproszonym osadnictwem wiejskim oraz nasadzenia śródpolne i wzdłuż dróg.

Na krajobraz zurbanizowany tej części powiatu składają się trzy miasta:

- usytuowany na północnym wschodzie Starogard Gdański,
- usytuowane na północy Skarszewy,
- usytuowany na południowym wschodzie Skórcz.

Największym ośrodkiem miejskim spośród nich jest stolica Kociewia – Starogard Gdański.

W miastach tych wyróżnić możemy trzy zasadnicze grupy kompozycyjne: ośrodek historyczny, zespół z okresu historyzmu oraz miasto współczesne.

Wieś kociewska w przeważającej większości ma układ ulicówki lub owalnicy. Rzadziej występuje typ rzędówki (zabudowa luźna zazwyczaj wzdłuż jednej strony drogi). Z reguły wsie otoczone są rozproszoną zabudową, będącą efektem parcelacji gruntów w okresach zaborów, międzywojennym i powojennym. Dominuje w nich zabudowa murowana – budynki jednokondygnacyjne z czerwonej cegły licówki lub otynkowane, kryte dachami wysokimi (dachówka lub eternit) oraz budynki jednokondygnacyjne z czerwonej cegły licówki,

z „erklem” pośrodku elewacji frontowej, kryte dachami półpłaskimi (papa). Drewniane budownictwo mieszkalne o konstrukcji wieńcowo-zrębowej jest tu spotykane w pojedynczych przykładach jak w Bobowie, Malarach, Koźminie, czy Kopytkowie. Częściej drewno stosowane było przy wznoszeniu budynków gospodarczych (np. stodoł). Bardzo rzadko występują na tym terenie budynki o konstrukcji szkieletowej (szachulcowej) – konstrukcja drewniana wypełniana cegłą (Brzeźno Wielkie – budynek gospodarczy) czy gliną lub w konstrukcji mieszanej – częściowo murowane, a częściowo szachulcowe (Krag, Szpęgawsk).

Wprowadzone w okresie międzywojennym w panoramę niektórych wsi kociewskich tzw. „poniatówki”, stanowiące pozostałość po czasach reformy rolnej, spotkać możemy jeszcze w Bietowie (gm. Lubichowo), Bączku, Malarach, Obozinie (gm. Skarszewy), Ciecholewach, Kokoszkowach, Szpęgawsku (gm. Starogard Gdański), Grabowcu, Smolażu (gm. Bobowo), Cisowych, Czerwińsku, Kopytkowie, Kulmadze, Rynkówce, Smętówku, Smętowie Granicznym, Starej Jani (gm. Smętowo Graniczne).

W wielu wsiach dominującym elementem architektonicznym w krajobrazie jest widziana z daleka bryła kościoła z wysoką wieżą. Kościoły o proveniencji średniowiecznej (XIV - XV w.) sytuują się tylko we wschodnim pasie powiatu - od Skarszew na północy (łącznie z drewnianym kościołem w Szczodrowie datowanym na XIV w., rozbudowanym w XVII w.), poprzez Starogard Gdański, po południową część gminy Smętowo Graniczne. Kościoły z późniejszego okresu występują mniej więcej równomiernie na całym obszarze powiatu. Pojawiają się tu zarówno kościoły barkowe, lub z elementami barokowymi (Pogódki, Godziszewo, Kościelna Jania), jak i kościoły XIX i XX-wieczne w stylu neogotyckim, neobarokowym i eklektycznym. Świątynie drewniane należą do rzadkości – jedyny kościół wzniesiony w konstrukcji wieńcowo-zrębowej znajduje się w Szczodrowie, zaś w Grabowie w l. 1770-80 wzniesiono niewielki kościółek w konstrukcji ryglowej (rozbudowany w 1902 r. o ceglana nawę).

Zespoły pałacowo-parkowe w największym nasyceniu występują w północnej i zachodniej części powiatu, nieco mniej w środkowej. W otwartym krajobrazie rolniczym parki podworskie z daleka wyróżniają się zwartą masą zieleni. Malowniczo wkomponowane w wiejski pejzaż, stanowią niezwykle atrakcyjną dominantę w przestrzeni.

Obszar południowo-zachodni.

W części południowej i zachodniej powiatu wpływ działalności człowieka na ukształtowanie terenu jest znikomy, dominuje tu nade wszystko naturalny krajobraz przyrodniczy, pomiędzy który malowniczo wkomponowane zostały wsie i osady.

Znajduje się tu jedno, bardzo młode miasto – Czarna Woda (prawa miejskie otrzymało w 1993 r.), w jego układ włączone są sołectwa Huta Kalna i Lubiki. Czarna Woda nie ma typowego dla miast układu przestrzennego – wykształciła się z dawnego folwarku i nadal ma cechy charakterystyczne dla układu ruralistycznego.

Wieś kociewsko-borowiacka⁴⁶ na ogół reprezentuje typ ulicówki (w niektórych przypadkach przekształconej w wielodrożnicę) i owalnicy, w północnej części tego terenu występują wsie pohutnicze, w południowej - osady powstałe w wyniku wyrębów lasów, a także osady powstałe wokół funkcjonujących co najmniej od XIV w. pieców smolnych.

Zabudowa tego terenu w przeważającej części składa się z budynków drewnianych o konstrukcji wieńcowo-zrębowej, krytych strzechą bądź wtórnie eternitem lub blachą. Duże nasycenie takim budownictwem obserwujemy w następujących wsiach:

⁴⁶ Grupa etniczna zamieszkująca okolice m.in. Czarnej Wody, Osiecznej, Osieka czyli leśne południowo-zachodnie rejony Kociewia, zaliczana jest do grupy kociewsko-borowiackiej (Borowiacy, Borusy i Lasaki).

- 1) w gminie Osiek: Kasparus, Okarpiec, Osiek, Radogoszcz, Skórzenno, Skrzynia, Suchobrzeźnica, natomiast pozostałości po dawnym tradycyjnym budownictwie odnaleźć można jeszcze we wsiach: Bukowiny, Dębia Góra, Gęby, Głuche, Jaszczierz, Karszanek, Recice, Trzebiechowo, Udzierz, Wierzbiny, Wycinki;
- 2) w gminie Osieczna: Długie, Klaniny, Małe Krówno, Osieczna, Osówek, Osówek-Pólka, Szlachta, Zdrójno, przykłady budownictwa drewnianego odnajdziemy w Cisinach, Dużym Krównie, Jastrzębiu, Zimnych Zdrojach.
- 3) w gminie Kaliska pojedyncze chaty zachowały się we wsi Bartel Wielki, Cieciorka, Dąbrowa, Iwiczno, Kaliska, Piece, Płociczno i Strych oraz osiedle tartaczne z okresu międzywojennego w Kaliskach;
- 4) w gminie Lubichowo pozostałości po dawnej zabudowie odnajdziemy w Mermecie, Ocyplu, Osowie Leśnym, Smolnikach, Wdzie, Zelgoszczy;
- 5) w gminie Zblewo pozostałości po dawnej zabudowie odnajdziemy w Bytoni, Borzechowie i Zblewie;
- 6) w gminie miejskiej Czarna Woda pojedyncze przykłady budownictwa drewnianego zachowały się w Hucie Kalnej;
- 7) na obrzeżach Borów Tucholskich w gminie Skórcz w Wielkim Bukowcu.

Na terenie tym spotkać możemy również zachowane pojedyncze przykłady „poniatówek” jak np. w Osieku.

Budynkom mieszkalnym towarzyszy liczna grupa drewnianych budynków gospodarczych – wznoszonych w konstrukcji szkieletowej opieranych deskami, a także z wypełnieniem z cegieł lub gliny.

Historyczne kościoły występujące na tym obszarze pochodzą dopiero z XIX w., jak klasycystyczny kościół z Borzechowa (l. 1833-50), neogotyckie z Osieka (1866 r.) i Zblewa (l. 1879-1880), a nawet początków XX w.: Kaliska (1912 r.), Kasparus (1926 r.), Kleszczewo (1925 r.), Lubichowo (1930 r.), Osieczna (1928 r.), Piece (l. 1911-1913), Płociczno (1911 r.), Wda (l. 1923-24). Wszystkie te kościoły, z wyjątkiem ryglowej świątyni w Kasparusie, są murowane.

Zespoły dworsko-parkowe i folwarki na tym obszarze nie występują już dziś prawie zupełnie. Majątki istniejące jeszcze w XIX w., najczęściej dawne domeny królewskie, zostały rozparcelowane przez niemiecką komisję parcelacyjną (np. Bartel Wielki: dwór obecnie całkowicie przebudowany, pozostał park) lub ze względów gospodarczych podupadły (Wda – drewniany dwór został w latach 70-tych XX w. przebudowany i przystosowany na potrzeby ośrodka wypoczynkowego), czy też zanikły całkowicie (Czarne). W dość dobrym stanie zachował się drewniany dwór z XIX w. wraz z parkiem we Wdeckim Młynie, czy położony na obrzeżach Borów Tucholskich - dwór modrzewiowy wraz z zabudowaniami gospodarczymi i parkiem w Szteklinie.

Krajobraz powiatu starogardzkiego wyróżnia się umiejętnie przetworzonym przez człowieka środowiskiem naturalnym, tworzącym harmonijną przestrzeń osadniczą i funkcjonalną. Ochrona, a miejscami rewaloryzacja krajobrazu kulturowego w powiecie starogardzkim powinna następować poprzez stosowanie historycznej kolorystyki dachów i elewacji; wykorzystywanie elementów budownictwa regionalnego w budownictwie współczesnym, sytuowanie i komponowanie bryły zgodnie z ukształtowaniem terenu, ograniczenie gabarytów budynków oraz użycie lokalnych materiałów budowlanych (drewno, miejscowy kamień, ceramika).

5.2.4. Układy urbanistyczne i ruralistyczne wpisane do rejestru zabytków

Na terenie Powiatu Starogardzkiego znajdują się trzy zabytkowe układy urbanistyczne (Starogard Gdański, Skarszewy i Skórcz) i jeden zabytkowy układ ruralistyczny (Osiek).

Założenia przestrzenne miast Starogardu, Skarszew i Skórcza swoimi początkami sięgają wczesnego średniowiecza.

Starogard i Skarszewy, założone na prawie chełmińskim, posiadają bardzo regularny układ przestrzenny z kwadratowym rynkiem oraz równoległe i prostopadłościennie rozmieszczoną wokół niego siatką ulic. Plan średniowiecznego miasta zamyka się nieomalże w kwadracie. W Starogardzie nadal dobrze zachowany jest zamknięty murami obronnymi gród z czworobocznym rynkiem (107 x 107 m) z prostolinijnym układem wąskich ulic, z zachowanymi średniowiecznymi wymiarami działek przyrynkowych. Wokół średniowiecznego centrum wyrosło XIX-wieczne miasto o układzie przestrzennym, wynikającym z rozwoju przemysłu, który charakteryzuje się pewną bezładnością rozwoju ulic i placów.

W Skarszewach regularny układ zbliżonego do kwadratu miasta zakłócony został nieco w wyniku dostosowania się do naturalnych warunków terenu – zamek wzniesiony został na wyniesieniu otoczonym rzeką Więtcisą, miasto otoczone murami obronnymi rozlokowało się na wschód od grodu. Pod koniec XIX w. miasto rozwinęło się w kierunku stacji kolejowej, do dziś zachowany jest zespół zabudowy z przełomu XIX i XX w.

Układ przestrzenny Skórcza oparty jest na trzech jednostkach osadniczych: istniejącą pierwotnie osadę owalnicową z prostokątnym placem, na zachód od niej zlokalizowaną osadę otwartą oraz zlokalizowany na południowym brzegu Węgiermucy wczesnośredniowieczny gród. Rozwój miasta następował początkowo w oparciu o drogi do Wolentala i Wielbrandowa, zaś w XIX w. wymuszony został powstaniem linii kolejowej do Lubichowa i Starogardu.

Osiek wywodzi się z osady sięgającej swoimi początkami 4 tys. p. n. e. We wczesnym średniowieczu osada przekształciła się w gród warowny, u stóp którego pojawiła się typowa zabudowa wiejska. Na początku XIV w. wzniesiono tu zamek krzyżacki. Obecne Osiek jest wsią placowo-ulicową, której układ dróg odnieść można do XI w. Zabytkowa zabudowa wsi skoncentrowana jest wokół trójkątnego placu oraz wzdłuż odchodzących od niego głównych ulic i dróg.

5.2.5. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków

Na terenie Powiatu Starogardzkiego znajduje się 78 zespołów i obiektów nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków województwa pomorskiego. Zespoły i obiekty wpisane do rejestru zabytków stanowią różnorodną grupę zabytków, od średniowiecznych zamków i murów obronnych, przez obiekty sakralne, do zabytków techniki.

Najcenniejsze zabytki Powiatu Starogardzkiego są reprezentowane przez obiekty średniowiecznej architektury obronnej: zamek joannitów oraz zespół średniowiecznych obwarowań miejskich w Skarszewach, a także zespół murów obronnych wraz z Basztą Młyńską, Basztą Narożną, basztą Bramy Gdańskiej w Starogardzie Gdańskim.

Znaczną grupę zabytków Powiatu Starogardzkiego stanowią świątynie. Grupa zabytków architektury sakralnej z okresu średniowiecza to kościoły parafialne: p.w. Św. Wojciecha w Bobowie, p.w. Św. Michała Archanioła w Skarszewach, p.w. Św. Jana Nepomucena w Godziszewie, p.w. Zwiastowania NMP w Pączewie, p.w. Św. Michała Archanioła w Obozinie, p.w. Wszystkich Świętych w Skórczu, p.w. Św. Trójcy w Kościelnej

Jani, p.w. Św. Barbary w Lalkowach, p.w. Św. Barbary w Kokoszkowych, p.w. Św. Mateusza w Starogardzie Gdańskim, p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Dąbrówce, p.w. Św. Wawrzyńca w Jabłowie, p.w. Św. Katarzyny w Klonówce, p.w. Św. Marcina w Barłóżnie. Ciekawym przykładem architektury barokowej jest kościół p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła w Pogódkach.

Grupą zabytków sakralnych wzniesionych w 2 poł. XIX w. i na pocz. XX w. są kościoły neobarokowe: kościół p.w. Św. Elżbiety w Pinczynie, p.w. Św. Anny w Borzechowie, p.w. Św. Jana Chrzciciela w Suminie, p.w. Św. Jakuba Apostoła Starszego w Lubichowie, a także kościoły neogotyckie: p.w. Najświętszej Marii Panny w Kręgu, p.w. Św. Michała Archanioła w Zblewie, p.w. Św. Rocha w Osieku, p.w. Ciała i Krwi Pańskiej w Smętowie Granicznym.

Kościół ewangelicki reprezentuje neogotycki kościół w Pogódkach oraz kościół w Skarszewach – obecnie katolicki p.w. św. Maksymiliana Marii Kolbego wzniesiony w stylu eklektycznym. W tym samym stylu wzniesiony został kościół parafialny p.w. Św. Katarzyny w Starogardzie Gdańskim. Modernizm reprezentowany jest przez kościół p.w. Św. Wojciecha w Starogardzie Gdańskim.

Świątynie drewniane to zrębowy kościół p.w. Św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza w Szczodrowie oraz szkieletowy kościół p.w. Św. Józefa w Kasparusie.

W Starogardzie Gdańskim znajduje się unikalny zabytek, a mianowicie synagoga żydowska - jedna z niewielu ocalałych synagog na terenie Pomorza Gdańskiego.

Znaczącymi zabytkami dla historii i kultury powiatu są nekropolie: cmentarze żydowskie w Skarszewach oraz Starogardzie Gdańskim, cmentarze parafialne w Kasparusie i Osieku.

Budynki użyteczności publicznej reprezentowane są przez ratusz w Skarszewach oraz zespół Szpitala dla Nerwowo i Psychiczenie Chorych w Starogardzie - Kocborowie.

Cenną grupą zabytkowej architektury miejskiej są kamienice w Skarszewach i Starogardzie Gdańskim. Niemniej cenne są obiekty architektury rezydencjonalnej: dwory w Pogódkach i Mysinku, a także całe zespoły dworsko-parkowe w Bączku, Bolesławowie, Kopytkowie, Leśnej Jani, Miradowie, Nowej Wsi Rzecznej, Owidzu, Rokocinie, Sucuminie, Starej Jani, Szpęgawsku, Szteklinie, w Starogardzie Gdańskim przy ul. Kanałowej oraz w Zapowiedniku.

Reprezentacyjną grupą zabytków dla kultury kociewskiej są chaty drewniane, w konstrukcji zrębowej w Piecach (z poł. XIX w.), w Długim (ok. 1800 r.), w Borzechowie (XVIII w.), murowana w Płocicznie (1869 r.), cztery chaty w Osieku przy ul. Kwiatowej (ok. 1873 r., XVIII w.) i ul. Partyzantów Kociewskich (k. XIX w., 1920 r.) wraz z należącymi do nich budynkami gospodarczymi.

Interesującym zabytkiem jest założenie przestrzenne Stada Ogierów w Starogardzie Gdańskim z przełomu XVIII i XIX w.

Ponadto na terenie powiatu znajdują się zabytki techniki wśród nich wpisana do rejestru zabytków mlecznia w Starogardzie Gdańskim – obecnie nieużytkowana.

5.2.6. Zabytki ruchome wpisane do rejestru zabytków

Na terenie Powiatu Starogardzkiego obiekty ruchome objęte są ochroną konserwatorską na podstawie 45 decyzji o wpisie do rejestru zabytków. Zabytki ruchome z terenu powiatu to wyposażenia kościołów: p.w. Św. Marcina w Barłóżnie; p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Dąbrówce; p.w. Św. Jana Nepomucena w Godziszewie; p.w. Objawienia Pańskiego w Grabowie; p.w. Św. Katarzyny w Klonówce; p.w. Św. Barbary w Kokoszkowych;

p.w. Trójcy Świętej w Kościelnej Jani; p.w. Św. Barbary w Lalkowych; p.w. Św. Jakuba Apostoła Starszego w Lubichowie; kościele filialnym p.w. Św. Michała Archanioła w Obozinie; p.w. Św. Rocha w Osieku; p.w. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Pączewie; p.w. Św. Elżbiety w Pinczynie; p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła w Pogódkach; p.w. Św. Michała Archanioła w Skarszewach; p.w. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny Skórczu; p.w. Św. Mateusza w Starogardzie Gdańskim; p.w. Św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza w Szczodrowie. Do rejestru zabytków wpisane zostało także wyposażenie Stada Ogierów w Starogardzie Gdańskim.

Najstarsze zabytki ruchome z terenu powiatu starogardzkiego pochodzą z XIV w., są to gotyckie, drewniane, polichromowane rzeźby: Matki Boskiej z Dzieciątkiem z kościoła p.w. Św. Marcina w Barłożnie (gm. Skórcz) oraz Chrystusa na tronie z kościoła p.w. Św. Barbary w Lalkowach (gm. Smętowo Graniczne). Z tego ostatniego kościoła pochodzi również grupa drewnianych płaskorzeźb datowanych na ok. 1400 r. oraz płaskorzeźba Św. Jerzego z końca XV w.

Bardzo cenną rzeźbą gotycką jest pochodząca z 1420 r. rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem z kościoła p.w. Św. Michała Archanioła w Obozinie (gm. Skarszewy). Madonna stoi w lekkim kontrapoście, w płaszczu układającym się w fałdy festonowe, trzyma na ręku Dzieciątko, które bawi się koniuszkiem jej chusty. Równie cenna gotycka rzeźba Matki Boskiej z Dzieciątkiem znajduje się w kościele p.w. Św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza w Szczodrowie (gm. Skarszewy), jest to piętnastowieczna, polichromowana drewniana postać Madonny stojącej na półksiężycu, w mandorli z płomiennymi, podtrzymującej lewą ręką Dzieciątko, w prawej zaś dzierżącej berło.

Trzy późnogotyckie, drewniane rzeźby z początku XVI w. znajdują się w kościele p.w. Św. Marcina w Barłożnie (gm. Skórcz). Dwie z nich pochodzą z grupy Ukrzyżowania, jest to Matka Boska i Św. Jan, zaś trzecia to rzeźba Św. Anny podtrzymującej na rękach małą Marię z książką.

W Klonówce (gm. Starogard Gdański) w kościele p.w. Św. Katarzyny znajdują się dwa późnogotyckie witrażyki z przedstawieniem św. Barbary i św. Katarzyny, datowane na pocz. XVI w.

W kościele p.w. Św. Mateusza w Starogardzie Gdańskim najstarszymi zabytkami są piętnastowieczne malowidła ściennie ze sceną Sądu Ostatecznego, w której przedstawiony został Chrystus w mandorli, z uniesionym do góry mieczem, u Jego stóp znajduje się kula ziemską, zaś obok Niego Matka Boska, św. Jan, św. Piotr i św. Paweł; w dolnej strefie malowidła przedstawiono Raj i Piekło. Z tego samego kościoła pochodzi późnogotycka, drewniana rzeźba Św. Jakuba Starszego z końca XV w., oraz dwie późnogotyckie, drewniane, polichromowane rzeźby biskupów z 1 ćw. XVI w.

W kościele p.w. Św. Michała Archanioła w Skarszewach umieszczono, stojącą pierwotnie w kapliczce cmentarnej, późnogotycką, drewnianą rzeźbę Św. Jerzego z pocz. XVI w.

Wśród ciekawszych zabytków renesansowych z terenu powiatu starogardzkiego odnotować możemy siedemnastowieczną, drewnianą rzeźbę Pasji z kościoła p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła w Pogódkach (gm. Skarszewy), również siedemnastowieczną, drewnianą, polichromowaną rzeźbę Wojownika oraz marmurową płytę nagrobną z 1562 r. z kościoła p.w. Św. Michała Archanioła w Obozinie (gm. Skarszewy). Z 1605 r. pochodzi witraż z kościoła p.w. Św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza w Szczodrowie. Witraż wykonany został w formie koła z malowanym wewnątrz kartuszem owalnym, ozdobionym ornamentem rolwerkowym i okuciovym; w zwieńczeniu dwa putta; w tarczy kartusza litera T, przedstawienie raka i litera K oraz napis „Anno 1605”. W kościele p.w. Św. Mateusza w

Starogardzie Gdańskim znajduje się renesansowy obraz olejny „Epitafium Jana Stypusa” z 1608 r., nagrobek Jerzego Niemojewskiego wykonany po 1615 r. z warsztatu Abrahama van den Blocka oraz wapienna płyta nagrobna z końca XVI w.

Znaczną grupę stanowią zabytki barokowe i rokokowe, są to najczęściej ołtarze główne, ołtarze boczne, ambony, chrzcielnice, meble (szafy, ławy i in.), balustrady, feretry, krucyfiksy, tabernakulum, szaty mszalne, świeczniki, naczynia mszalne.

Z czasów późniejszych tzn. z XIX w. pochodzą najczęściej świeczniki, konfesjonały oraz naczynia mszalne, wykonane w stylu klasycystycznym, neorokokowym czy neogotyckim. Kościół p.w. Św. Rocha w Osieku posiada neogotyckie wyposażenie: ołtarz główny, ołtarze boczne oraz ambonę.

Unikatowymi zabytkami ruchomymi na terenie powiatu starogardzkiego są uprzęże, sanie oraz pojazdy konne ze stadniny „Stado Ogierów” w Starogardzie Gdańskim. Do rejestru zabytków wpisane zostały pochodzące z 1 połowy XX w. uprzęż bałagulska, szorowa, czterokonna wykonana przez Włodzimierza Wołyńskiego oraz uprzęż chomątowa, poczworna z niemieckiego warsztatu G. Passier und Sohn; pochodzące z przełomu XIX i XX w. wykonane w Dreźnie sanie paro lub czterokonne; pochodzący z przełomu XIX i XX w. z fabryki niemieckiej pojazd konny Calecme; pochodzący z pocz. XX w. pojazd konny Landolet wykonany w warsztacie A. Mahna w Dreźnie; pochodzące z 1 poł. XX w. z fabryki niemieckiej dwa pojazdy konne Wolant oraz pojazd konny Amerykan ("Dos au dos") wykonany w Polsce.

5.2.7. Zabytki archeologiczne wpisane do rejestru zabytków

Na terenie Powiatu Starogardzkiego występuje 45 obiektów archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków; 11 z nich posiada własną ekspozycję w terenie, są to grodziska wczesnośredniowieczne w Junkrowych, Pogódkach, Starogardzie Gdańskim, Ciecholewach, Grabowie Bobowskim, Owidzu, Siwiałce, Pinczynie i Radziejowie, a także ruiny zamków w Osieku i Skarszewach. Grodzisko w Junkrowach powstało najprawdopodobniej na miejscu osady otwartej, która istniała tu od VIII do poł. IX w., kiedy to uległa spaleniu. Był to dość masywny, dobrze obwarowany gród, który prawdopodobnie strzegł przeprawy przez pobliską rzekę Wietcisę. Do największych grodów powiatu starogardzkiego należy grodzisko w Owidzu. Datowane jest na IX-X w. i XII-XIII w. Grodzisko w Owidzu zostało w 2011 r. zrekonstruowane i udostępnione do zwiedzania. Grodziska w Starogardzie Gdańskim i Ciecholewach datowane są na X-XIII wiek. Starsze jest grodzisko w Siwiałce datowane na VIII-X wiek. Wszystkie te grody położone były w miejscach obronnych na wysokich krawędziach wyniesień terenowych w pobliżu jezior lub rzek. W pobliżu grodzisk lokowane były duże osady.

Na terenie powiatu występuje ponadto osadnictwo z młodszej epoki kamiennej, wczesnej epoki żelaza, okresu wpływów rzymskich, wczesnego i późnego średniowiecza. Ochroną konserwatorską objętych jest również 13 cmentarzysk płaskich z okresu wczesnej epoki żelaza i okresu wpływów rzymskich oraz kurhan kamienny w Obozinie o nieustalonej chronologii.

5.2.8. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

W Starogardzie Gdańskim znajduje się Muzeum Ziemi Kociewskiej. Wystawa stała obejmuje dzieje miasta od początków osadnictwa do 1939 r. W muzeum zgromadzono zabytki archeologiczne z okresu kultury łużyckiej i pomorskiej, z okresu rzymskiego i wczesnego średniowiecza, a także eksponaty z czasów od XIII wieku do 1939 roku. Zgromadzono również zbiory etnograficzne, obejmujące wyroby rzemiosła wiejskiego: tkactwo, garncarstwo, kowalstwo, ciesielstwo itp.

Skarszewskie Centrum Ekspozycji Historycznych w Skarszewach – ekspozycja stała. Na wystawie prezentowane są pamiątki przeszłości Skarszew i okolicy od starszej epoki kamienia do II wojny światowej.

Izba Pamięci Izydora Gulgowskiego w Iwicznie – zgromadzone są w niej zabytki kultury materialnej regionu oraz pamiątki związane z Izydorem Gulgowskim - twórcą Parku Etnograficznego we Wdzydzach.

Kociewska Izba Twórczości Ludowej w Wycinkach – zgromadzone są w niej zabytki kultury materialnej regionu oraz współczesna twórczość kociewska taka jak haft, rzeźba, malarstwo.

Izba Pamięci Józefa Wybickiego Zamek w Skarszewach Gminny Ośrodek Kultury w Skarszewach – poświęcona jest pamięci twórcy hymnu narodowego, gromadzi m.in. fotografie ilustrujące zabytki i miejsca związane z życiem Wybickiego.

Na terenie Powiatu Starogardzkiego organizowane są również izby regionalne, w których gromadzone są eksponaty dawnej kultury materialnej regionu. Izby te to:

- Izba Regionalna przy Publicznej Szkole Podstawowej w Kamionce;
- Izba Regionalna przy Publicznej Szkole Podstawowej w Skarszewach;
- Izba Regionalna przy Zespole Szkół Publicznych w Osiecznej;
- Izba Regionalna Zespołu Kształcenia i Wychowania w Pinczynie;
- Kociewska Izba Regionalna przy Zespole Szkół Ponadgimnazjalnych w Czarnej Wodzie;
- Kociewska Izba Regionalna przy Zespole Szkół Publicznych w Bytoni;
- Stała Izba Regionalna przy Zespole Szkół Publicznych w Bobowie;
- Szkolne Muzeum Ziemi Skarszewskiej przy Zespole Szkół Publicznych w Skarszewach.

5.2.9. Dziedzictwo niematerialne

Najcenniejszym dziedzictwem niematerialnym ziemi starogardzkiej jest zachowany dialekt kociewski. Badaniami nad gwarami kociewskimi zajmował się już na początku XX w. Kazimierz Nitsch. Także ks. dr Bernard Sychta, badając kulturę ludową m.in. Kociewia, utrwalał w swoich pracach specyfikę miejscowego języka. Dzisiaj do wytrwałych badaczy dialektu kociewskiego zaliczyć można Marię Pająkowską-Kensik ze Świecia, profesora Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego i kierownika Podyplomowego Studium Edukacji Regionalnej. W swojej pracy naukowej i popularyzatorskiej zajmuje się głównie dialektem kociewskim na tle kultury. Oprócz popularnego „Słowniczka gwary kociewskiej”, wydała „Słowotwórstwo rzeczowników w dialekcie kociewskim” oraz rozprawę „Język a kultura ludowa”⁴⁷.

⁴⁷ Kociewie kraina z tradycją, oprac. Tomasz Wiczyński, Starogard Gdański 2009, s. 30;

W dialekcie kociewskim wyróżnić możemy trzy gwary: południową (większa część powiatu świeckiego), środkową (nad Wierzyca) i północną (między Tczewem a Skarszewami).

Obecnie gwary kociewskie ulegają w dużym stopniu wpływom języka ogólnego, jednak pewne cechy gwarowe utrzymują się nadal bardzo dobrze.

Dzięki zaznaczającej się coraz wyraźniej tendencji do podkreślania odrębności regionalnych, następuje ożywienie gwar kociewskich np. poprzez artykuły w lokalnej prasie, wydawnictwa z opowiadaniem (gadkami) kociewskimi, czy konkursy recytatorskie. Popularyzacją gwary kociewskiej zajmuje się także Ognisko Pracy Pozaszkolnej ze Starogardu Gdańskiego oraz zespół Lubichowskie Kociewiaki Publicznej Szkoły Podstawowej w Lubichowie.

Wśród mieszkańców ziemi starogardzkiej zachowały się zwyczaje ściśle związane z rokiem liturgicznym Kościoła Katolickiego, a wynikające z bacznej obserwacji przyrody, pracy na roli i stosunków międzyludzkich. Są one w niektórych wypadkach różne od obyczajów spotykanych gdzie indziej na wsi w Polsce. Wśród nadal praktykowanych jest np.: zwyczaj tłuczenia butelek w domu panny młodej w przeddzień wesela, zwanym z niemiecka polterabendem lub płatanie w sylwestrową noc psot i figlów polegających na wyciąganiu sąsiadom furtki i bramy⁴⁸.

Do dziś zachowała się wśród Kociewiaków duża ilość tradycyjnych pieśni i tańców. Za pierwszą publikację zbioru tekstów pieśni ludowych z terenu Pomorza przyjmuje się wydaną w 1854 r. pracę Ignacego Łyskowskiego pt. „Pieśni gminne i przysłowia ludu polskiego w Prusach zachodnich”. Od II poł. XIX w. ukazywały się publikacje, w których po raz pierwszy podane przykłady folkloru muzycznego identyfikuje się jako kociewskie, a mianowicie prace Oskara Kolberga, Aleksandra Hilferdinga, Floriana Ceynowy, Szczepana Kellera i Józefa Łęgowskiego. Pierwszą powojenną publikacją dokumentującą folklor Kociewia był wydany w 1957 r. (z inicjatywy Zrzeszenia Kociewskiego i Wojewódzkiego Domu Twórczości Ludowej w Gdańsku) biuletyn pt. „Zapiski Kociewskie”. Poważny wkład do rozwoju kultury muzycznej Kociewia wniósł ks. dr Bernard Sychta (1907-1982) wybitny językoznawca, etnograf, dramaturg i badacz kultury ludowej Kaszub i Kociewia, który w 1959 r. wydał utwór sceniczny „Wesele kociewskie”, zawierający 59 pieśni i tańców w układzie jednogłosowym. Kolejnym zasłużonym badaczem muzycznego folkloru Kociewia jest Władysław Kirstein, autor „Pieśni z Kociewia” wydanych w 1970 r. Zbiór ten zawiera 174 utwory będące wyłącznie kociewskimi pieśniami ludowymi. Wiele z nich Kirstein pozyskał w trakcie badań terenowych bezpośrednio od wykonawców tych pieśni, m.in.: Stanisława Libery (pieśni dorocznych zwyczajów), Franciszki Powalskiej, Konstancji Żygowskiej, czy Mariana Kamińskiego. Wspominając zasłużonych badaczy folkloru kociewskiego nie można pominąć Pawła Szefki - autora antologii kociewskich pieśni ludowych, pt. „Ulubione pieśni dziecięce z Kaszub i Kociewia”. Zebrane pieśni dziecięce stanowią dokument historyczny, świadczący o wartości dawnej kultury regionu. Paweł Szefka zebrał i opracował również „Tańce kociewskie”, wydane w 1981 r. Zbiór ten prezentuje charakterystyczne tańce, m.in. obrzędowe, zabawowe, popisowe, obyczajowe oraz walczyki kociewskie. Wielkie zasługi dla utrwalenia folkloru muzycznego na Kociewiu ma również Jan Schulz wybitny kociewski folklorysta, muzyk, animator kultury i działacz społeczny. Był on nie tylko twórcą i założycielem Zespołu Pieśni i Tańca Kociewie, ale również zajmował się aranżowaniem i komponowaniem muzyki, pisał teksty w gwarze kociewskiej. Opublikował zbiór pieśni „Na Kociewiu zabawa” (1983 r.).⁴⁹

---

⁴⁸tamże, s. 22;

⁴⁹ tamże, s. 17-21;

Do popularyzacji pieśni i tańców kociewskich przyczyniają się obecnie zespoły regionalne: Zespół Pieśni i Tańca „Kociewie”, Kapela Kociewska oraz Kociewie „Retro” ze Starogardu Gdańskiego (zespoły związane z Ogniskiem Pracy Pozaszkolnej w Starogardzie Gdańskim), Kociewskie Gzuby ze Starogardu Gdańskiego (zespół związany ze Starogardzkim Centrum Kultury), zespół Lubichowskie Kociewiaki z Lubichowa, Rokockie Kociewiaki z Rokocina.

Niematerialnymi elementami dziedzictwa kulturowego są także historyczne i geograficzne nazwy miejscowości, ich fragmentów, rzek, jezior czy części lasów, łąk i bagien. Większość nazw ziemi starogardzkiej datowana jest na okres średniowiecza, jak chociażby nazwa miasta Starogardu. Inne nazwy są odzwierciedleniem historii ich powstania jak Wycinki, które ulokowały się na terenie wyciętego w XVIII w. lasu. Często nazwy miejscowości nadawano od charakterystycznych roślin lub zwierząt występujących na danym terenie lub ukształtowania terenu (Bobrowiec – bóbr, Borzechowo – bór, Dąbrówka – dąbrowa, Okole – zakole rzeki, Zdrójno - zdrój). Natomiast jeśli chodzi o samą nazwę Kociewie, zgodnie ze stwierdzeniem historyków, nazwa ta jest zupełnie nieznana w źródłach średniowiecznych. Jednak w przekazach źródłowych z XVII i XVIII wieku istnieją zapisy, z których dowiadujemy się, że miejscowości należące do klucza pogódkowskiego, będącego własnością cystersów pelplińskich, były określane jako kaszubskie, tym samym możemy domniamać, że w XVII i XVIII wieku, a zapewne też i wcześniej rozróżniano terytorium Kaszub i Kociewia. Nazwa Kociewie zaczęła upowszechniać się dopiero na początku XIX w. (Koczewie), a właściwe jej pochodzenie nie zostało dotychczas jednoznacznie wyjaśnione. Zdaniem Stanisława Kujota - historyka i pisarza Pomorza, określenie to wywodzi się od rzeczownika kocza, oznaczającego szałas, kuczę (chatę). Inni wywodzą tę nazwę od chaty, nazywanej przez niemieckich osadników przybyłych na te ziemie w XVI wieku -kot, kote, lub też od staropolskich wyrazów używanych w różnych regionach Polski- kocéwie (wiórzysko, śmietnisko), kociwo (perz, chwasty), kociwia (ogrodowizny). Istnieją również podobieństwa do staropolskich określeń kocewie (bagno), kocewo (błoto), koczawa (strumień), kocawa (rzeka), koczewy (staw) - (Labuda,1964) oraz do zapożyczonego z języka rosyjskiego wyrażenia kocévье (koczewie), oznaczającego koczowisko, obozowisko, co ma historyczne uzasadnienie, gdyż w XVIII wieku na tych terenach obozowały wojska rosyjskie (Kreja, 1982)⁵⁰.

---

⁵⁰ tamże, s. 4;

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

5.3.1. Wykaz zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	miejsowość	adres	nr	obiekt	datowanie	nr w rejestrze zabytków woj. pomorskiego	organ wpisujący do rejestru zabytków	data wpisu do rejestru zabytków
Gmina Bobowo								
1	Bobowo	Bobowo		kościół parafialny p.w. Św. Wojciecha	XV w., 1906 r.	319	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1962-09-08
2	Mysinek	Mysinek	47	dwór	I. 90-te XIX w.	844	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1975-11-07
Gmina Kaliska								
1	Piece	ul. 6 Marca (d. Piece 5)	14	chata	poł. XIX w.	875	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1977-12-08
2	Płociczno	Płociczno	15	chata w zagrodzie (chata, teren)	1869 r.	1409	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1993-08-31
Gmina Lubichowo								
1	Lubichowo	ul. Starogardzka	18	zespół kościoła parafialnego p.w. Św. Jakuba Apostoła Starszego wraz z plebanią i ogrodzeniem	I. 1930-1931	1690	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1999-05-18
2	Szteklin	Szteklin	24	zespół dworski z folwarkiem /dwór, spichlerz, obora/	1823 r.	840	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1975-11-07
Gmina Osieczna								
1	Długie	Długie	7	chata	ok. 1800 r.	843	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1975-11-07
Gmina Osiek								
1	Kasparus	Kasparus		cmentarz	1926 r.	1291	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1989-11-06

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU STAROGARDZKIEGO

2	Kasparus	Kasparus		kościół parafialny p.w. Św. Józefa z cmentarzem	I. 1926-1927	1339	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1989-11-06
3	Osiek	Osiek		układ ruralistyczny wsi Osiek	1343 r.	1085	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1985-02-02
4	Osiek	ul. Kwiatowa	2 (d.79)	dom	1804 r.	1106	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1986-01-20
5	Osiek	ul. Kwiatowa	29 (d.97)	zagroda (dom, stodoła)	ok. 1873 r.	1089	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1985-04-20
6	Osiek	ul. Partyzantów Kociewskich		cmentarz parafialny w obrębie działki wraz z murem i bramą od pn.-zach. oraz starodrzewem	1884 r.	1852	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	2009-09-21
7	Osiek	ul. Partyzantów Kociewskich	40 (d.60)	dom – nie istnieje	ok. 1920 r.	1252	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1988-09-24
8	Osiek	ul. Partyzantów Kociewskich	100	zagroda (dom, stodoła z oborą)	k. XIX w.	1094	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1985-07-04
9	Osiek	ul. Wyzwolenia		kościół parafialny p.w. Św. Rocha z plebanią i budynkiem gospodarczym	I. 1865-1866	1652	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1998-01-16, zmiana decyzji 2002-07-12
Gmina Skarszewy								
1	Bączek	Bączek		zespół dworsko-parkowy z częścią folwarku /dwór, magazyn zbożowy, stajnia, magazyn (d. kościół?), park/	XIX /XX w., dwór 1901 r.	1542	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1995-05-30
2	Bączek	Bączek		cmentarz żydowski	XIX w.	1289	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1989-10-16
3	Bolesławowo	Bolesławowo		zespół dworsko-parkowy z folwarkiem (park, dwór, mieszkalny budynek podworski, obora, owczarnia, kuźnia-stolarnia, budynek inwentarski; budynek obecnych warsztatów szkolnych, stodoła, chlewnia, magazyn zbożowy, gorzelnia, wieża ciśnień, lodownia)	2 poł. XIX w.	1489	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1994-11-17
4	Godziszewo	ul. Tczewska		kościół parafialny p.w. Św. Jana Nepomucena	1748 r.	602	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1972-05-30

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU STAROGARDZKIEGO

5	Obozin	Obozin		kościół filialny p.w. Św. Michała Archaniola	XVI w.	256	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1961-12-04
6	Pogódki	Pogódki		kościół parafialny p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła	XVIII w.	257	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1961-12-04
7	Pogódki	ul. Jeziorna	12	dwór	1 poł. XIX w.	729	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1972-12-21
8	Pogódki	ul. Sambora		kościół ewangelicki z cmentarzem	1899 r.	1116	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1986-06-10
9	Skarszewy	Skarszewy		układ urbanistyczny miasta Skarszewy	1320 r.	903	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1978-04-07
10	Skarszewy	Plac Gen. Hallera (d. Pl. 8 Marca)	8	dom	1 ćw. XIX w.	866	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1977-04-25
11	Skarszewy	Plac Gen. Hallera (d. Pl. 8 Marca)	9	dom	1 ćw. XIX w.	867	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1977-04-25
12	Skarszewy	Plac Gen. Hallera (d. Pl. 8 Marca)	10	dom	1 ćw. XIX w.	868	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1977-04-25
13	Skarszewy	Plac Gen. Hallera (d. Pl. 8 Marca)	11	dom	2 poł. XIX w.	869	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1977-04-25
14	Skarszewy	Plac Gen. Hallera (d. Pl. 8 Marca)	12	dom	2 poł. XIX w.	870	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1977-04-25
15	Skarszewy	Plac Gen. Hallera (d. Pl. 8 Marca)	13	dom	2 poł. XIX w.	871	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1977-04-25
16	Skarszewy	Plac Gen. Hallera (d. Pl. 8 Marca)	14 i 15	ratusz - ob. dom mieszkalny	XVIII/XIX w.	726	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1972-12-21
17	Skarszewy	ul. Kościuszki		kaplica cmentarna	1823 r.	727	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1972-12-21
18	Skarszewy	ul. Rzeczna, Ogrodowa, Zduńska, Szkolna		zespół średniowiecznych obwarowań miejskich-ciąg wschodni i południowy	poł. XIV w.	724	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1972-12-21

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU STAROGARDZKIEGO

19	Skarszewy	ul. Szkolna	5	kościół ewangelicki ob. rzymskokatolicki parafialny p.w. Św. Maksymiliana Marii Kolbego wraz z działką, odcinkiem ogrodzenia wzdłuż jej granicy zach. oraz starodrzewem	I. 1879-1881	1879	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	2011-11-14
20	Skarszewy	ul. Ks. Ściegiennego	3	kościół parafialny p.w. Św. Michała Archanioła	pocz. XIV w.	258	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1961-12-08
21	Skarszewy	ul. Zamkowa	1	zamek joannitów	ok. 1305 r.	725	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1972-12-21
22	Szczodrowo	Szczodrowo		kościół parafialny p.w. Św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza wraz z cmentarzem przykościelnym i otaczającym go murem, położone na części działki o nr ewid.103	XIV w., pocz. XVII w.	126	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1959-11-21, zmiana decyzji 2012-06-29
23	Zapowiednik	Zapowiednik		zespół dworsko-parkowy (dwór, park)	pocz. XX w.	1428	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1993-12-07
Miasto Skórcz								
1	Skórcz	Skórcz		układ urbanistyczny miasta Skórcza	XIV w.	958	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1979-04-05
2	Skórcz	Skórcz		kościół parafialny p.w. Wszystkich Świętych	XIV w.	322	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1962-09-10
3	Skórcz	ul. Sobieskiego	10	kamienica wraz z działką	1908 r.	1887	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	2012-06-06
Gmina Skórcz								
1	Barłożno	Barłożno		kościół parafialny p.w. Św. Marcina	XIV-XV w., przebud. 1725 r.	318	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1962-09-07
2	Pączewo	Pączewo		kościół parafialny p.w. Zwiastowania NMP	XV w.	306	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1962-08-13
Gmina Smętowo Graniczne								
1	Kopytkowo	Kopytkowo	2	zespół pałacowo-parkowy (pałac, park)	1 ćw. XIX w.	1026	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1983-06-24

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU STAROGARDZKIEGO

2	Kościelna Jania	Kościelna Jania		kościół parafialny p.w. Św. Trójcy	XIV w.	298	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1962-08-06
3	Lalkowy	Lalkowy		kościół parafialny p.w. Św. Barbary	XIV/XV w.	300	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1962-08-06
4	Leśna Jania	Leśna Jania		zespół dworsko-parkowy (dwór, spichlerz, park)	1882 r.	1130	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1986-08-26
5	Rynkówka	Rynkówka		pałac	k. XVI w., przeb. XVII w. , XVIII w.	854	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1977-01-15
6	Smarzewo	Smarzewo		piwnice dworu i oficyny wraz z łącznikiem	ok. poł. XIX w.	862	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1977-04-25
7	Smętowo Graniczne	Smętowo Graniczne		zespół kościoła parafialnego p.w. Ciała i Krwi Pańskiej z plebanią	1904 r.	1671	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1998-08-04
8	Stara Jania	Stara Jania		zespół dworsko-parkowy z folwarkiem (dwór; park, kurnik, piwniczka, lodownia, magazyn, oficyna, dom, 2 obory, stodoła, brama)	XVIII/XIX w.	1131	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1986-08-26
Miasto Starogard Gdański								
1	Starogard Gdański	Starogard Gdański		układ urbanistyczny Starego Miasta Starogardu Gdańskiego	XIII-XIV w.	108	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1959-07-08
2	Starogard Gdański	Starogard Gdański		zespół murów obronnych wraz z Basztą Młyńską, Basztą Narożną, basztą Bramy Gdańskiej	2 ćw. XIV w.	1019	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1985-09-25
3	Starogard Gdański	Starogard Gdański		kościół parafialny p.w. Św. Mateusza	XIV w.	301	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1962-08-06
4	Starogard Gdański	Starogard Gdański		kościół parafialny p.w. Św. Wojciecha	I. 1936-1939	1777	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	2002-08-08

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU STAROGARDZKIEGO

5	Starogard Gdański	Kocborowo Skarszewska Kryzana	24 2;4,6;8;10;12	zespół Szpitala dla Nerwowo i Psychiatrycznie Chorych wraz z wszystkimi obiektami oraz ogrodzeniem murem od południa i zielenią ozdobną, cmentarzem przyszpitalnym; folwarkiem; parkiem; budynkami mieszkalnymi dla pracowników szpitala	1894 r.	1485	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1994-10-17
6	Starogard Gdański	ul. Bohaterów Getta		cmentarz żydowski	poł. XIX w.	1081	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1985-02-02
7	Starogard Gdański	ul. Hallera	22	kamienica	po. 1880 r.	1640	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1997-08-07
8	Starogard Gdański	ul. Kanałowa	21	zespół pałacowy (pałac; budynek administracyjny; brama; budynek gospodarczy)	ok. 1880 r.	1616	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1996-12-17
9	Starogard Gdański	ul. Mickiewicza	13	założenie przestrzenne Stada Ogierów wraz z budynkami (27 obiektów): budynek administracyjny; budynek mieszkalny-dyrekcyjny; kantyna; budynki mieszkalne pracownicze (9 obiektów); stajnie (4 obiekty); mała stajnia z powozownią; budynki gospodarcze w zespole domów pracowniczych (9 obiektów); stacja transformatorowa	założenie 1890 r., budynki l. 1899-1912	1668	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1998-07-06
10	Starogard Gdański	ul. Norwida	4	mleczarnia wraz z działką	l. 1906-1907	1788	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	2006-07-27
11	Starogard Gdański	ul. Piłsudskiego (d. Rybińskiego)	3	dom	1929 r.	1193	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1987-11-27
12	Starogard Gdański	ul. Rycerska	2	synagoga	1849 r.	1095	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1985-07-04
13	Starogard Gdański	ul. Rynek	16	kamienica	3 ćw. XIX w.	1611	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1996-12-10
14	Starogard Gdański	ul. Tczewska	1	kościół parafialny p.w. Św. Katarzyny wraz z działką przykościelną	1802 r.	1744	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	2003-08-05

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU STAROGARDZKIEGO

Gmina Starogard Gdański								
1	Dąbrówka	Dąbrówka		kościół parafialny p.w. Podwyższenia Krzyża Św.	XIV/XV w.	320	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1962-09-08
2	Jabłowo	Jabłowo		kościół parafialny p.w. Św. Wawrzyńca	XIV w.	321	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1962-09-08
3	Klonówka	Klonówka		kościół parafialny p.w. Św. Katarzyny	2 poł. XIV w.	739	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1972-12-21
4	Kokoszkowy	Kokoszkowy		kościół parafialny p.w. Św. Barbary	XIV w.	299	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1962-08-06
5	Krag	Krag		kościół parafialny p.w. NMP z budynkiem ubikacji	I. 1905-1907	1674	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1998-09-23
6	Nowa Wieś Rieczna	ul. Rieczna	31	zespół pałacowo-parkowy (pałac, park)	poł. XIX w.	1014	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1982-07-07
7	Owidz	ul. Parkowa	4 i 6	zespół dworsko-parkowy (dwór; park; dwa budynki gospodarcze na dziedzińcu folwarcznym i budynek mieszkalny przy dworze)	2 poł. XVIII w., rozbud. 2 poł. XIX w.	1167	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1987-05-25; zmiana decyzji: 2001-06-11i
8	Rokocin	Rokocin	13	zespół dworsko-parkowy (dwór; park)	XVIII w., dwór 2 ćw. XIX w.	1206	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1988-02-15
9	Sucumin	Sucumin		zespół pałacowo-parkowy (pałac, park)	XIX w.	861	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1977-04-25
10	Sumin	Sumin		kościół parafialny p.w. Św. Jana Chrzciciela	I. 1926-1927	1185	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1987-10-20
11	Szpegawsk	ul. Kasztanowa	24	zespół dworsko-parkowy /dwór, park/	ok. 1800 r.	740	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1972-12-21; zmiana decyzji: 2001-05-14
Gmina Zblewo								
1	Borzechowo	Borzechowo	11 (d.8)	chata	XVIII w.	1076	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1984-12-21
2	Borzechowo	Borzechowo		kościół parafialny p.w. Św. Anny wraz z terenem przykościelnym	1854 r.	1662	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1998-04-28

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU STAROGARDZKIEGO

3	Miradowo	Miradowo		zespół dworsko-parkowy z folwarkiem (dwór, stajnia i magazyny, jałownik, kuźnia, stelmacharnia, warsztat, wozownia, budynek inwentarski, wieża ciśnień, park)	I. 1919-1922	1673	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1998-09-17
4	Pinczyn	ul. Główna		kościół parafialny p.w. Św. Elżbiety wraz z d. cmentarzem w obrębie działki , pomnikiem ks. S. Hoffmanna i starodrzewem	1924 r.	1833	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	2008-10-01
5	Zblewo	Zblewo		kościół parafialny p.w. Św. Michała Archanioła wraz z murem oraz terenem przykościelnym w obrębie muru	I. 1878-1880	1750	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	2004-11-10

5.3.2. Wykaz zabytków ruchomych wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	Miejscowość	Miejsce przechowywania	Przedmiot ochrony - określenie szczegółowe zabytku	Nr. Rejestru	Data wpisu
Gmina Bobowo					
1	Grabowo	Kościół parafialny p.w. Objawienia Pańskiego	wyposażenie kościoła	B - 97/72	1972-05-27
Gmina Lubichowo					
1	Lubichowo	Kościół parafialny p.w. Św. Jakuba Apostoła Starszego	wyposażenie kościoła (ołtarz i chrzcielnica)	B - 337/97	1997-12-29
2	Lubichowo	Kościół parafialny p.w. Św. Jakuba Apostoła Starszego	wyposażenie kościoła (ołtarze)	B - 344/98	1998-07-18
Gmina Osiek					
1	Osiek	Kościół parafialny p.w. Św. Rocha	wyposażenie kościoła (ołtarze i ambona)	B - 338/97	1997-05-04
Gmina Skarszewy					
1	Godziszewo	Kościół parafialny p.w. Św. Jana Nepomucena	wyposażenie kościoła (ołtarze, ambona, konfesjonał, kurdyban, rzeźby, naczynia liturgiczne)	B - 204/81	1981-12-11
2	Godziszewo	Kościół parafialny p.w. Św. Jana Nepomucena	wyposażenie kościoła (złotnictwo)	B - 207/83	1983-01-04
3	Obozin	Kościół filialny p.w. Św. Michała Archanioła	wyposażenie kościoła (ołtarz główny, rzeźby, ambona, meble, obrazy, świeczniki)	B - 75/71	1971-10-30
4	Obozin	Kościół filialny p.w. Św. Michała Archanioła	wyposażenie kościoła (obrazy rzeźby, płyta nagrobna, lampka)	B - 215/83	1983-01-04
5	Pogódki	Kościół parafialny p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła w Pogódkach	wyposażenie kościoła (ołtarze, meble, chrzcielnica, ambona, chór muzyczny, świeczniki, rzeźby)	B - 76/71	1971-10-02
6	Pogódki	Kościół parafialny p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła	wyposażenie kościoła (złotnictwo)	B - 310/93	1993-12-07
7	Skarszewy	Kościół parafialny p.w. Św. Michała Archanioła	wyposażenie kościoła (ołtarze, obrazy, rzeźby, malowidła ścienne, świeczniki)	B - 77/71	1971-10-02
8	Skarszewy	Kościół parafialny p.w. Św. Michała Archanioła	wyposażenie kościoła (rzeźba, świeczniki, naczynia liturgiczne, drzwi do zakrystii, chrzcielnica)	B - 232/84	1984-07-11

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU STAROGARDZKIEGO

9	Szczodrowo	Kościół parafialny p.w. Św. Apostołów Szymona i Judy Tadeusza	wyposażenie kościoła (witraż, ołtarze, rzeźby, ornat)	B - 79/71	1971-11-08
Miasto Skórcz					
1	Skórcz	Kościół parafialny p.w. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny	wyposażenie kościoła (ołtarze, obrazy, ambona, chrzcielnica, konfesjonały, złotnictwo)	B - 106/72	1972-09-30
Gmina Skórcz					
1	Barłożno	Kościół parafialny p.w. Św. Marcina	wyposażenie kościoła (ołtarze, ambona, chrzcielnica, konfesjonał, prospekt organowy, obrazy, rzeźby, świeczniki)	B - 101/72	1972-05-17
2	Barłożno	Kościół parafialny p.w. Św. Marcina	wyposażenie kościoła (rzeźby, baldachim, złotnictwo)	B - 102/72	1972-05-27
3	Barłożno	Kościół parafialny p.w. Św. Marcina	wyposażenie kościoła (złotnictwo)	B - 222/83	1983-01-04
4	Pączewo	Kościół parafialny p.w. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny	wyposażenie kościoła (ołtarze, rzeźby, chrzcielnica)	B - 113/72	1972-09-30
5	Pączewo	Kościół parafialny p.w. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny	wyposażenie kościoła (feretrony, obrazy, złotnictwo)	B - 132/73	1973-01-12
Gmina Smętowo Graniczne					
1	Kościelna Jania	Kościół parafialny p.w. Trójcy Świętej	wyposażenie kościoła (ołtarze, obrazy, chrzcielnica, ambona, konfesjonał)	B - 105/72	1972-09-30
2	Kościelna Jania	Kościół parafialny p.w. Trójcy Świętej	wyposażenie kościoła (ławy, feretrony, rzeźby, złotnictwo, dzwon)	B - 121/73	1973-01-12
3	Kościelna Jania	Kościół parafialny p.w. Trójcy Świętej	wyposażenie kościoła (złotnictwo)	B - 244/86	1986-03-10
4	Lalkowy	Kościół parafialny p.w. p.w. Św. Barbary	wyposażenie kościoła - zespół płaskorzeźb i rzeźb	B - 86/72	1972-02-29
5	Lalkowy	Kościół parafialny p.w. p.w. Św. Barbary	wyposażenie kościoła (obrazy, złotnictwo)	B - 240/86	1986-08-10
Miasto Starogard Gdański					
1	Starogard Gdański	Stado Ogierów	pojazd konny Calejme	B - 12/67	1967-02-22
2	Starogard Gdański	Stado Ogierów	uprząż bałagulska, szorowa, czterokonna	B - 13/67	1967-02-22
3	Starogard Gdański	Stado Ogierów	pojazd konny Wolant	B - 14/67	1967-02-22
4	Starogard Gdański	Stado Ogierów	uprząż chomątowa, poczwórna	B - 15/67	1967-02-22

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU STAROGARDZKIEGO

5	Starogard Gdański	Stado Ogierów	sanie paro lub czterokonne	B - 16/67	1967-02-22
6	Starogard Gdański	Stado Ogierów	pojazd konny Wolant	B - 17/67	1967-02-22
7	Starogard Gdański	Stado Ogierów	pojazd konny Landolet	B - 18/67	1967-02-22
8	Starogard Gdański	Stado Ogierów	pojazd konny Amerykan ("Dos - au - dos")	B - 19/67	1967-02-22
9	Starogard Gdański	Kościół parafialny p.w. Św. Mateusza	rzeźby	B - 91/72	1972-03-06
10	Starogard Gdański	Kościół parafialny p.w. Św. Mateusza	wyposażenie kościoła (ołtarze, obrazy, rzeźby, ambona, konfesjonały, malowidło ściennie, ławy, złotnictwo)	B - 93/72	1972-05-27
11	Starogard Gdański	Kościół parafialny p.w. Św. Mateusza	złotnictwo	B - 94/72	1972-05-27
12	Starogard Gdański	Kościół parafialny p.w. Św. Mateusza	wyposażenie kościoła (obrazy, rzeźby, płyty nagrobne, dzwon)	B - 95/72	1972-05-27
Gmina Starogard Gdański					
1	Dąbrówka k. Starogardu Gd.	Kościół parafialny p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego	wyposażenie kościoła (ołtarze, obrazy, rzeźby, złotnictwo)	B - 96/72	1972-05-27
2	Klonówka	Kościół parafialny p.w. Św. Katarzyny	wyposażenie kościoła (rzeźby, złotnictwo)	B - 100/72	1972-05-17
3	Klonówka	Kościół parafialny p.w. Św. Katarzyny	wyposażenie kościoła (ołtarze, obrazy, rzeźby, konfesjonał, feretrony, ambona, szaty liturgiczne)	B - 99/72	1972-05-19
4	Klonówka	Kościół parafialny p.w. Św. Katarzyny	komplet szat liturgicznych	B - 98/72	1972-05-21
5	Klonówka	Kościół parafialny p.w. Św. Katarzyny	wyposażenie kościoła (ołtarze, obrazy, płyty nagrobne)	B - 243/86	1986-08-10
6	Kokoszkowy	Kościół parafialny p.w. Św. Barbary	wyposażenie kościoła (rzeźby, obraz, świeczniki)	B - 103/72	1972-09-30
7	Kokoszkowy	Kościół parafialny p.w. Św. Barbary	wyposażenie kościoła (ołtarze, ambona, chrzcielnica)	B - 104/72	1972-09-30
Gmina Zblewo					
1	Pinczyn	Kościół parafialny p.w. Św. Elżbiety	wyposażenie kościoła (ołtarze, chrzcielnica, meble, feretrony, dzwon, złotnictwo)	B - 133/73	1973-01-12

5.3.3. Wykaz zabytków archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków

Lp.	miejsowość	obiekt / chronologia	nr w rejestrze zabytków woj. pomorskiego / nr decyzji	organ wpisujący	data
Gmina Lubichowo					
1	Osowo Leśne	Cmentarzysko płaskie datowane jest na okres wpływów rzymskich	130/Archeol. Kl.IV/620/1188/71	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-03-13
Gmina Osiek					
1	Osiek	Osada otwarta w Osieku z ruinami zamku krzyżackiego tworzy kompleks osadniczy z okresu późnego średniowiecza	144/Archeol. Kl.IV/620/1339/71	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-03-31
Gmina Skarszewy					
1	Godziszewo	Cmentarzysko płaskie grobów skrzynkowych kultury wschodniopomorskiej datowane na wczesną epokę żelaza (VII - II w. p.n.e.)	329/Archeol. Kl.VI/6200/6488/77	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1977-12-09
2	Junkrowy	Grodzisko datowane na okres wczesnośredniowieczny	84/Archeol. Kl.IV/620/67/70	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1970-01-08
3	Kamierowo	Cmentarzysko płaskie grobów skrzynkowych kultury wschodniopomorskiej datowane na wczesny i środkowy okres lateński (IV - II w. p.n.e.)	315/Archeol. Kl.VI/6200/5565/76	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1976-12-06
4	Malary	Cmentarzysko płaskie grobów skrzynkowych datowane na wczesną epokę żelaza	186/Archeol. Kl.IV/6200/4555/71	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-12-17
5	Malary	Osada otwarta datowana na wczesną epokę żelaza	187/Archeol. Kl.IV/6299/4553/71	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-12-17
6	Obozin	Kurhan kamienny	163/Archeol. Kl.IV/6200/4144/71	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-11-21
7	Obozin	Osada otwarta datowana na wczesną epokę żelaza (VII - II w. p.n.e.)	326/ Archeol. Kl.VI/6200/6491/77	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1977-12-08
8	Obozin	Osada otwarta (stan.8) datowana na okres wczesnośredniowieczny	327/ Archeol. Kl.VI/6200/6490/77	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1977-12-08
9	Pogódki	Grodzisko wyżynne, datowane na okres wczesnośredniowieczny wraz z osadą przyrodową	108/ Archeol. Kl.IV/620/4138/70	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1970-11-25
10	Pogódki	Osada otwarta, datowana na okres późnego średniowiecza	162/Archeol. Kl.IV/6200/4143/71	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-11-21
11	Skarszewy	Zachowany w fragmentach zamek i pozostałości osadnictwa wczesnośredniowiecznego i późnośredniowiecznego	385/ Archeol. V/9716/29/83	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1983-07-06
12	Szczodrowo	Osada otwarta datowana na wczesną epokę żelaza (VII - II w. p.n.e.)	328/ Archeol. Kl.VI/6200/6489/77	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1977-12-08
13	Więckowy	Cmentarzysko płaskie datowane jest na wczesną epokę żelaza	226/Archeol. Kl.IV/6200/5240/72	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1972-12-05

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU STAROGARDZKIEGO

Gmina Skórcz					
1	Czarnylas	Cmentarzysko płaskie datowane jest na okres lateński wczesnej epoki żelaza	143/ Archeol. Kl.IV/620/1340/71	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-03-31
2	Kranek	Osada otwarta datowana na okres wczesnośredniowieczny	170/Archeol. Kl.IV/6200/4561/71	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-11-21
3	Pączewo	Cmentarzysko płaskie datowane jest na wczesną epokę żelaza (okres Hallstatt C)	239/Archeol. Kl.IV/6200/117/72	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1972-12-06
4	Skórcz	Osada wielokulturowa, datowana na wczesną epokę żelaza, okres wczesno i późnośredniowieczny	168/Archeol. Kl.IV/6200/4559/71	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-11-21
Gmina Smętowo Graniczne					
1	Kościelna Jania	Osada otwarta datowana jest na okres wczesnej epoki żelaza	139/Archeol. Kl.IV/620/1274/71	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-03-26
2	Kościelna Jania	Osada produkcyjna wraz z cmentarzyskiem, datowana na okres wpływów rzymskich	141/ Archeol. Kl.IV/620/1342/71	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-03-31
3	Kościelna Jania	Cmentarzysko płaskie wraz z pobliską osadą produkcyjną tworzy kompleks osadniczy z okresu wpływów rzymskich	142/ Archeol. Kl.IV/620/1341/71	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-03-31
4	Kościelna Jania	Osada otwarta datowana na okres późnośredniowieczny	171/Archeol. Kl.IV/6200/4562/71	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-11-21
5	Leśna Jania	Cmentarzysko i osada (stanowisko 2) z wczesnej epoki żelaza	432/ Archeol. 53500/11/87	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1987-12-18
6	Stara Jania	Cmentarzysko płaskie datowane jest na wczesną epokę żelaza (wczesny i środkowy okres lateński)	243/Archeol. Kl.IV/6200/113/72	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1972-12-07
Miasto Starogard					
1	Starogard Gdański	Grodzisko datowane na okres wczesnośredniowieczny	115/Archeol. Kl.IV/620/4379/70	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1970-12-05
2	Starogard Gdański	Cmentarzysko płaskie grobów skrzynkowych kultury wschodniopomorskiej datowane na okres halsztacki (VII-V w. p.n.e.)	303/ Archeol. Kl.VI/6200/5530/76	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1976-11-29
3	Starogard Gdański	Osada otwarta datowana jest na okres wczesnośredniowieczny (X-XIII w. n.e.)	304/ Archeol. Kl.VI/6200/5531/76	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1976-11-29
Gmina Starogard Gdański					
1	Ciecholewy	Grodzisko wyżynne wczesnośredniowieczne o wymiarach: 45 m na 40 m. Wały otaczające grodzisko zachowały się do wysokości 5 m	57/ Archeol. Kl.IV/620/3441/69	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1969-11-29
2	Grabowo Bobowskie	Grodzisko datowane jest na okres wczesnośredniowieczny	116/Archeol. Kl.IV/620/4380/70	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1970-12-05

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU STAROGARDZKIEGO

3	Grabowo Bobowskie	Osada otwarta kultury wschodniopomorskiej datowana jest na wczesną epoką żelaza	140/Archeol. Kl.IV/620/1275/71	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-03-26
4	Grabowo Bobowskie	Osada otwarta datowana jest na okres wczesnośredniowieczny	240/Archeol. Kl.IV/6200/116/72	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1972-12-06
5	Grabowo Bobowskie	Osada przyrodowa datowana na okres wczesnośredniowieczny (X - XIII w.n.e.)	307/ Archeol. Kl.VI/6200/5534/76	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1976-12-06
6	Klonówka	Osada otwarta wielokulturowa datowana na okres wpływów rzymskich i okres wczesnośredniowieczny	169/Archeol. Kl.IV/6200/4560/71	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1971-11-21
7	Kokoszkowy	Cmentarzysko płaskie datowane jest na wczesną epokę żelaza (wczesny i środkowy okres lateński)	241/Archeol. Kl.IV/6200/115/72	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1972-12-07
8	Kolińcz	Osada otwarta kultury pucharów lejkowatych datowana na młodszą epokę kamienia (neolit/ 4000 - 1700 p.n.e.)	305/ Archeol. Kl.VI/6200/5532/76	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1976-11-29
9	Linowiec	Cmentarzysko płaskie datowane jest na okres wpływów rzymskich	242/Archeol. Kl.IV/6200/114/72	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1972-12-07
10	Okole	Osada otwarta datowana na okres wczesnośredniowieczny i średniowieczny (XI - XV w.)	362/ Archeol. Kl.VI/5321/Arch/143/78	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1978-12-15
11	Owidz	Grodzisko wyżynne kształtu owalnego datowane na okres wczesnośredniowieczny	22/ Archeol.	Główny Konserwator Zabytków	1962-09-03
12	Siwiałka	Grodzisko wyżynne o owalnym kształcie oddzielone od lądu wałem ziemnym i fosą	27/ Archeol. Kl.IV/1730/68	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1968-11-26
13	Smolań	Osada otwarta datowana na młodszą epokę kamienia (ok. 4 tys. - 1750 p.n.e.)	363/ Archeol. Kl.VI/5321/Arch./144/78	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1978-12-15
14	Sumin	Cmentarzysko płaskie grobów skrzynkowych kultury wschodniopomorskiej datowane na wczesny i środkowy okres lateński (IV - II w.p.n.e.)	306/ Archeol. Kl.VI/6200/5333/76	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1976-11-29
Gmina Zblewo					
1	Borzechowo	Osada kultury wschodniopomorskiej oraz ruiny folwarku starosty borzechowskiego z XVI w.	56/ Archeol. Kl.IV/620/3441/69	Wojewódzki Konserwator Zabytków w Gdańsku	1969-11-29
2	Pinczyn	Grodzisko wyżynne o długości 119 m i szerokości 33,5 m, datowane jest na okres wczesnośredniowieczny	23/ Archeol.	Za Wojewodę Konserwator Wojewódzki Gdański	1962-09-03
3	Radziejewo	Grodzisko wyżynne o wymiarach 63 m x 61 m	17/ Archeol.	Główny Konserwator Zabytków	1962-09-03

5.4. Zabytki na terenie powiatu ujęte w gminnych ewidencjach zabytków

Na terenie Powiatu Starogardzkiego w Gminnych Ewidencjach Zabytków ujętych zostało łącznie 2.350 obiektów – lista ta nie jest jeszcze zamknięta, ponieważ do tej pory wykonano gminne ewidencje zabytków dla 10 gmin powiatu starogardzkiego.

Miasto Starogard Gdański posiada 621 obiektów, gmina Bobowo – 267⁵¹, Kaliska - 55⁵², Lubichowo - 272, Osieczna - 198, Osiek – 220, miasto Skórcz – 113⁵³ i Smętowo - 244, Starogard Gdański – 267, Zblewo - 198.

Miasto Starogard Gdański uchwałą Nr XXXIII/293/2012 Rady Miasta Starogard Gdański z dnia 28.11.2012 r. przyjęło Program Opieki nad Zabytkami miasta Starogard Gdański na lata 2013-2016. W programie jako priorytet przyjęto zachowanie, utrwalenie, podkreślenie tożsamości miasta oraz aktywizację obywatelską, społeczną i zawodową mieszkańców. Priorytet ten będzie realizowany za pomocą celów głównych:

1. Realizacja zadań własnych gminy w zakresie opieki nad zabytkami,
2. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego,
3. Utrwalenie wartości dziedzictwa kulturowego w świadomości mieszkańców i promocja środowiska kulturowego,
4. Wspieranie aktywności lokalnej społeczności w działaniach na rzecz ochrony środowiska kulturowego,
5. Tworzenie miejsc pracy związanych z działaniami na rzecz ochrony środowiska kulturowego.

Gmina Lubichowo posiada Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Lubichowo na lata 2013-2017, jednak jeszcze nie został on uchwalony przez Radę Gminy. Działania gminy w zakresie ochrony zabytków na lata 2013-2017 wyznaczone zostały przez priorytet 1. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania oraz priorytet 2. Wzmacnianie tożsamości kulturowej oraz upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie kulturowym i walorach turystycznych gminy.

Gmina Osiek podobnie jak gmina Lubichowo posiada Program Opieki nad Zabytkami dla gminy Osiek na lata 2013-2017 uzgodniony z Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, jednak jeszcze nie został uchwalony przez Radę Gminy Osiek. W programie zwrócono uwagę, że na obszarze gminy Osiek znajduje się układ ruralistyczny wsi Kasparus o nieprzeciętnych walorach zabytkowych zasługujący na objęcie go bardziej zaawansowaną formą ochrony w postaci utworzenia parku kulturowego. Działania gminy w zakresie ochrony zabytków na lata 2013-2017 wyznaczone zostały przez priorytet 1. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania oraz priorytet 2. Wzmacnianie tożsamości kulturowej oraz upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie kulturowym i walorach turystycznych gminy.

Gmina Skarszewy uchwałą Nr XXX/X/303/2009 Rady Miejskiej w Skarszewach z dnia 8.10.2009 r. przyjęła Program Opieki nad Zabytkami Miasta i Gminy Skarszewy na lata 2009 – 2012. Program nie był do tej pory aktualizowany. Założenia programowe skupiają się na

⁵¹ GEZ nie został do tej pory uzgodniony z Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Gdańsku;

⁵² W trakcie uzgodnień z Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Gdańsku;

⁵³ Gmina posiada opracowane karty zabytków z lat 80-tych XX w., ewidencja nie została zaktualizowana;

poprawie stanu zasobów dziedzictwa kulturowego miasta i gminy poprzez określenie działań edukacyjnych kierowanych do mieszkańców gminy, organizacyjnych i finansowych kierowanych na elementy dziedzictwa kulturowego oraz upowszechnienie w świadomości społeczeństwa gminy potrzeb i zasad ochrony środowiska kulturowego. Jako główne cele realizacji programu uznano:

1. Opracowanie gminnej ewidencji zabytków w formie elektronicznej i papierowej,
2. Uwzględnienie ochrony obiektów zabytkowych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego i kontrola ich realizacji,
3. Inwentaryzacja obiektów małej infrastruktury sakralnej (przede wszystkim kapliczek i krzyży przydrożnych).
4. Ochrona i odnowa obiektów zabytkowych.
5. Promocja i popularyzacja dziedzictwa kulturowego.
6. Edukacja w zakresie ochrony dóbr kultury.
7. Wspieranie aktywności lokalnej mającej na celu poszanowanie dziedzictwa kulturowego.

Gmina Smętowo Graniczne uchwałą Nr XXXVI/249/2010 Rady Gminy Smętowo Graniczne z dnia 3 sierpnia 2010 r. przyjęła Program Opieki nad Zabytkami Gminy Smętowo Graniczne na lata 2010-2013. Jako priorytet przyjęto zachowanie, utrwalenie, podkreślenie krajobrazu kulturowego gminy oraz aktywizację obywatelską, społeczną i zawodową mieszkańców. Priorytet realizowany będzie za pomocą celów głównych:

1. Realizacja zadań własnych w zakresie opieki nad zabytkami
2. Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego
3. Utrwalenie wartości dziedzictwa kulturowego w świadomości mieszkańców i promocja środowiska kulturowego
4. Wspieranie aktywności lokalnej społeczności w działaniach na rzecz ochrony środowiska kulturowego
5. Tworzenie miejsc pracy związanych z działaniami na rzecz ochrony środowiska kulturowego.

Gmina Starogard Gdański uchwałą Nr IV/25/2011 Rady Gminy Starogard Gdański z dnia 27.01.2011 r. przyjęła Program Opieki nad Zabytkami gminy Starogard Gdański na lata 2011-2014. Założeniem programu jest poprawa stanu zasobów dziedzictwa kulturowego gminy poprzez określenie działań edukacyjnych kierowanych do mieszkańców gminy, organizacyjnych i finansowych kierowanych na elementy dziedzictwa kulturowego oraz upowszechnienie w świadomości społeczeństwa gminy potrzeb i zasad ochrony środowiska kulturowego. Program będzie realizowany w ramach następujących priorytetów:

1. Uwzględnienie ochrony obiektów zabytkowych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego i kontrola ich realizacji,
2. Ochrona i odnowa obiektów zabytkowych,
3. Promocja i popularyzacja dziedzictwa kulturowego,
4. Edukacja w zakresie ochrony dóbr kultury,
5. Wspieranie aktywności lokalnej mającej na celu poszanowanie dziedzictwa kulturowego.

Gmina Zblewo posiada Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Zblewo na lata 2011-2015 uzgodniony z Pomorskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, jednak nie został on jeszcze uchwalony przez Radę Gminy, ze względu na konieczność aktualizacji

zawartych w nim zapisów. Działania gminy w zakresie ochrony zabytków na lata 2013-2017 wyznaczone zostały przez priorytet 1. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania oraz priorytet 2. Wzmacnianie tożsamości kulturowej oraz upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie kulturowym i walorach turystycznych gminy.

Gmina Kaliska jest w trakcie wykonywania programu opieki nad zabytkami.

Gmina Bobowo, Czarna Woda, Osieczna, miasto Skórcz, gmina Skórcz nie wykonały do tej pory własnego programu opieki nad zabytkami.

5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu

5.5.1. Zabytki wpisane do rejestru zabytków

1. Barłożno, gm. Skórcz, kościół p.w. Św. Marcina,
2. Bobowo, kościół Św. Wojciecha,
3. Bolesławowo, gm. Skarszewy, zespół dworsko-folwarczny
4. Borzechowo 8, gm. Zblewo, budynek mieszkalny,
5. Borzechowo, gm. Zblewo, ruiny zamku,
6. Dąbrówka, gm. Starogard Gdański, kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego,
7. Długie 7, gm. Osieczna, budynek mieszkalny,
8. Godziszewo, gm. Skarszewy, kościół parafialny p.w. Św. Jana Nepomucena,
9. Jabłowo, gm. Starogard Gdański, kościół p.w. Św. Wawrzyńca,
10. Kasparus, gm. Osiek, kościół parafialny p.w. św. Józefa i nieczynny cmentarz przykościelny,
11. Klonówka, gm. Starogard Gdański, kościół p.w. Św. Katarzyny,
12. Kokoszkowy, gm. Starogard Gdański, kościół p.w. Św. Barbary,
13. Kościelna Jania, gm. Smętowo Graniczne, kościół p.w. Św. Trójcy,
14. Lalkowy, gm. Smętowo Graniczne, kościół p.w. Św. Barbary,
15. Mysinek, gm. Bobowo, dwór myśliwski,
16. Nowa Wieś Rzeczna, gm. Starogard Gdański, założenie pałacowo – parkowe,
17. Obozin, gm. Skarszewy, kościół p.w. Św. Michała Archanioła,
18. Osiek, zabytkowy zespół ruralistyczny,
19. Osiek, ul. Zamkowa, osada otwarta z ruinami zamku krzyżackiego,
20. Osiek, ul. Kwiatowa 2, gm. Osiek, budynek mieszkalny,
21. Osiek, ul. Kwiatowa 29, gm. Osiek, zagroda,
22. Osiek, ul. Partyzantów Kociewskich 100, gm. Osiek, zagroda,
23. Owidz, gm. Starogard Gdański, grodzisko,
24. Pączewo, gm. Skórcz, kościół p.w. Najświętszej Marii Panny,
25. Piece nr 5, gm. Kaliska, chałupa,
26. Płociczno, gm. Kaliska, chata w zagrodzie,
27. Pogódki, gm. Skarszewy, kościół p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła,
28. Rokocin, gm. Starogard Gdański, zespół dworsko-parkowy,
29. Rynkówka, gmina Smętowo Graniczne, pałac,
30. Skarszewy, zespół urbanistyczny miasta,
31. Skarszewy, ul. Ks. Ściegiennego 2, kościół p.w. Św. Michała Archanioła,
32. Skarszewy, ul. Gen. Hallera 14/15, ratusz,
33. Skarszewy, zamek joannitów,
34. Skarszewy, mury obronne,
35. Skarszewy – Bączek, gm. Skarszewy, cmentarz żydowski,
36. Skórcz, zespół urbanistyczny,
37. Skórcz, ul. Kościelna 5, kościół p.w. Wszystkich Świętych,
38. Starogard Gdański, układ urbanistyczny Starego Miasta,
39. Starogard Gdański, ul. Gen. Hallera 3, kościół p.w. Św. Mateusza,
40. Starogard Gdański, zespół murów obronnych,
41. Starogard Gdański, ul. Rycerska 2, synagoga żydowska,
42. Starogard Gdański, ul. Bohaterów Getta, cmentarz żydowski,

43. Starogard Gdański – Kocborowo, ul. Skarszewska 7, Zespół Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych,
44. Sucumin, gm. Starogard Gdański, zespół pałacowo – parkowy,
45. Szczodrowo, gm. Skarszewy, kościół parafialny p.w. Św. Apostołów Szymona i Judy,
46. Szpęgawsk, gmina Starogard Gdański, zespół dworsko-parkowy,
47. Szteklin, gm. Lubichowo, zespół dworski z folwarkiem (dwór, spichlerz, obora).

Barłożno, gm. Skórcz, kościół p.w. Św. Marcina.

Kościół p.w. Św. Marcina wzniesiony XIV-XV w., odnawiany i przebudowany w 1725 r., odrestaurowany całkowicie w 1923 r. Świątynia orientowana, ceglana, oskarpowana, częściowo otynkowana, założona na planie prostokąta, salowa, z zakrystią od północy i kaplicą od południa oraz wieżą od zachodu. Korpus główny przekryty dachem dwuspadowym, krytym dachówką mnich – mniszka, hełm wieży – blachą. Szczyt wschodni zdobiony tynkowanymi blendami i przeźrociami. Wnętrze kryte sklepieniem krzyżowym.

Stan zachowania świątyni dobry. W 2009 r. wykonano remont dachu wraz z wymianą pokrycia dachowego i części elementów konstrukcyjnych więźby dachowej, olatowano dach oraz dokonano wymiany opierzeń blacharskich, rynien i rur spustowych wykonanych z blachy tytanowo-cynkowej, zainstalowano nową instalację odgromową i wykonano „ślepa podłogę”, aby uchronić zabytkową polichromię na sklepieniu świątyni. Fundamenty miejscami zawilgocone.

Bobowo, kościół Św. Wojciecha.

Kościół Św. Wojciecha istniał już w XIII wieku jako kaplica, którą w XV w. rozszerzono. Około 1700 roku dobudowano do niej nawę i wieżę z cegły. Po pożarze w 1906 roku kościół odbudowano, poszerzając nawę o 10 m na osi północ – południe.

Kościół orientowany, z wieżą od zachodu, kaplicą od północy i kruchtą od południa. Prezbiterium kamiennie - ceglane, ze szczytem schodkowym ze sterczynami, zdobionym ostrołukowymi blendami i tondami. Pozostałe części kościoła tynkowane, dzielone pionowo płaskimi pilastrami. Dachy kryte dachówką holenderką. We wnętrzu strop ceglany, tynkowany, pokryty rokokowymi malowidłami.

Stan zachowania kościoła dobry, miejscami zawilgocony tynk, dachówki miejscami porośnięte zielenicami.

Bolesławowo, gm. Skarszewy, zespół dworsko-folwarczny.

Zespół dworsko-folwarczny w Bolesławowie powstał w okresie od II połowy XIX wieku do 1902 roku, składa się z dworu, parku wraz z ogrodami warzywnymi, terenami zieleni komponowanej, parterowej oraz terenem dawnej lodowni, a także budynków pofolwarcznych (obora, owczarnia, kuźnia, budynek inwentarski, stodoła, chlewnia, magazyn zbożowy, gorzelnia i wieża ciśnień). Dwór zbudowany w 1902 roku, dla rodziny Modrow, wzniesiony został w stylu

eklektycznym, z widocznymi wpływami wczesnego modernizmu. Budynek tynkowany, dwukondygnacyjny, przekryty dachem czterospadowym, z wydatnym ryzalitem w elewacji frontowej, poprzedzonym dobudówką zwieńczoną tarasem ograniczonym tralkową balustradą, wspartym na czterech potężnych kolumnach. W pewnej odległości od zasadniczego korpusu założenia zlokalizowano, w naturalnej enklawie leśnej, wśród pól, na małym wzgórku obiekt dawnej lodowni (dziś zachowana jedynie część podziemna bez wieńczącej budynek altany parkowej). Budynki folwarczne z cegły klinkierowej o cechach eklektycznych i interesującym detalu architektonicznym, otaczają rozległy majdan, w środku którego zlokalizowano okazały budynek kuźni.

Stan zachowania pałacu dobry, niewielkie zawilgocenia w partiach przyziemia, tynk miejscami zabrudzony, porośnięty zielenicami, pokrycie dachu w dobrym stanie.

Borzechowo 8, gm. Zblewo, budynek mieszkalny.

Chałupa podcieniowa pochodzi z XVIII wieku, przebudowana została w XIX i XX wieku, położona na małym wzniesieniu, przy głównej drodze przechodzącej przez wieś Borzechowo, prowadzącej do wsi Osieczna.

Chałupa założona planie kwadratu, z wysuniętym podcieniem w elewacji południowej, jednokondygnacyjna, niepodpiwniczona, przykryta dachem dwuspadowym pokrytym strzechą. Podwalina chałupy z kamienia polnego. Konstrukcja ścian – drewniana,

zrębowa (łączenia wykonane na „jaskółczy ogon”). więźba dachu konstrukcji jętkowej. Strop drewniany, belkowy. Podłogi w izbie i kuchni drewniane, w sieni podłoga z cegły. Zachowany duży komin murowany z cegły licowanej, nietynkowanej. Stolarka okienna – okna skrzynkowe. Zachowany pierwotny układ wnętrz. Obiekt stanowi unikalny przykład podcieniowego budownictwa kociewskiego.

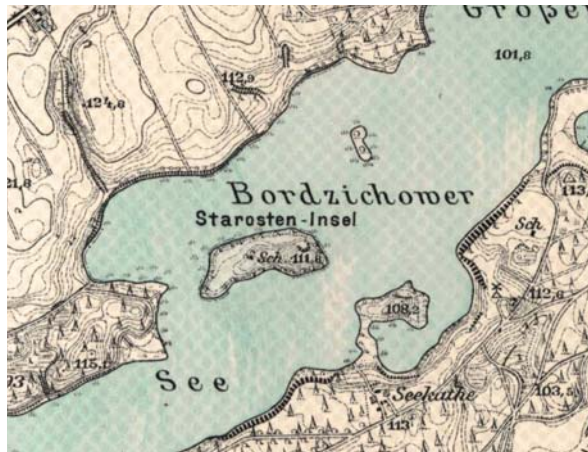
Stan zachowania dobry, miejscami niewielka korozja drewna, wymagająca bieżącej konserwacji.

Borzechowo, gm. Zblewo, ruiny zamku.

Borzechowo objęte było osadnictwem już w latach 700-400 p.n.e., na ciągłość osadniczą wskazują istniejące jeszcze w XIX w. kręgi kamienne, a pochodzące z II w n.e. oraz ślady po grodzie obronnym, jaki istniał na wyspie jeziora Borzechowskiego Wielkiego (VII – IX w.).

W 1305 r. ziemie borzechowskie dostały się w ręce Krzyżaków, którzy przyłączyli te ziemie do komturstwa w Grudziądzu, a na wyspie wybudowali zamek.

Od XV stulecia, po przebudowaniu i rozbudowaniu obiektu, mieściła się w nim siedziba starostów grudziądzkich. W XVII w. podczas wojen szwedzkich zamek został zniszczony. Budowla obecnie jest w ruinie, zachowały się nieczytelne fragmenty zamku.

Dąbrówka, gm. Starogard Gdański, kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego.

Kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego wzniesiony został na przełomie XIV i XV wieku, odrestaurowany w 1924 roku.

Orientowany, ceglany, na wysokiej kamiennej podmurówce, na narożach wieży oskarpowany. Założony na planie prostokąta, salowy, z zakrystią od północy, kaplicą od południa i wieżą od zachodu. Szczyt wschodni schodkowy, z tynkowanymi prostokątnymi płycinami. Dach korpusu dwuspadowy, dach wieży namiotowy, oba dachy kryte dachówką holenderką. Wnętrze kryte stropem drewnianym.

Stan zachowania kościoła dobry, miejscami mury zewnętrzne zawilgocone, dachówka współczesna, miejscami porośnięta zielenicami. We fryzach miejscami niewielkie ubytki farby.

Długie 7, gm. Osieczna, budynek mieszkalny.

Chałupa z ok. 1800 roku, drewniana, konstrukcji zrębowej, wsparta na ceglanej podmurówce. Założona na planie regularnego prostokąta, parterowa, z dachem dwuspadowym, krytym słomą. Szczyty boczne trójkątne, odeskowane, zakończone tradycyjnymi śparogami. Pośrodku wzdłużnej ściany frontowej od północy w prostokątnej wnęce usytuowany cofnięty podcień, wsparty na dwóch drewnianych słupach, zamknięty od dołu drewnianą, ażurowo wyciętą balustradą. Z podcienia

proceedzi główne wejście do budynku, w którym osadzono proste, drewniane, jednoskrzydłowe drzwi, o jodełkowym układzie desek, z dekoracyjną rozetą pośrodku. Otwory okienne o pierwotnym wykroju, prostokątne, ujęte ozdobnymi drewnianymi obramieniami, okna dwuskrzydłowe, sześciopolewe – z drewnianymi okiennicami.

Dobrze zachowany dawny, dwutraktowy układ wnętrza z dwoma urządzeniami kominowymi. Wszystkie pomieszczenia pokryte drewnianym, belkowym stropem o sfalowanych, krawędziach belek; stare drewniane drzwi, zawieszane na kutyh zawiasach, posiadają żelazne zamki z początku XIX wieku. Obiekt stanowi wyjątkowi cenny przykład ludowego budownictwa drewnianego Kociewia z przełomu XIX/XX w.

Stan zachowania budynku bardzo dobry, po konserwacji.

Godziszewo, gm. Skarszewy, kościół parafialny p.w. Św. Jana Nepomucena.

Kościół parafialny p.w. Św. Jana Nepomucena pierwotnie gotycki, gruntownie przebudowany w 1748 roku w stylu barokowym.

Murowany z cegły, otynkowany, orientowany, salowy, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium, z zakrystią od północy i przedsionkiem, zwieńczonym trójkątnym szczytem ze sterczynami - po stronie południowej, podmurowany kamiennym, boniowanym cokołem. Dach siodłowy, kryty holenderką; wnętrze przekryte płaskim drewnianym stropem. Elewacje wieńczy skromny profilowany gzyms. Od frontu, nad szczytem zachodnim wznosi się drewniana czworoboczna wieża, zwieńczona blaszanym sześciobocznym hełmem. W ścianie zachodniej otwór wejściowy sklepiony łukiem koszowym; odrzwia drewniane, o jodełkowym układzie desek. Nad wejściem znajduje się tablica erekcyjna z datą „1748”, powyżej - trzy dekoracyjne półkoliste wnęki. Okna barokowe, przesklepione półkoliście, o drobnym podziale, wsparte na odcinkach gzymsu. W murach prezbiterium,

W murach prezbiterium,

stanowiącego najstarszą, piętnastowieczną część budowli, zachowany gotycki układ cegieł.

W 1971 r. w trakcie prac remontowo-konserwatorskich odkryto dwa małe ostrołukowe okna: jedno, o podwójnym rozglifieniu, widoczne w części wschodniej elewacji południowej; drugie, zaznaczone w tynku w ścianie zewnętrznej prezbiterium.

Stan zachowania kościoła bardzo dobry, po konserwacji.

Jabłowo, gm. Starogard Gdański, kościół p.w. Św. Wawrzyńca.

Kościół p.w. Św. Wawrzyńca wzniesiony w XIV wieku, orientowany, ceglany, oskarpowany, założony na planie prostokąta, salowy, z prezbiterium wydzielonym wewnątrz przez łuk tęczy oraz z zakrystią od północy i kruchtą od południa. Dach dwuspadowy kryty dachówką mnich-mniszka.

Szczyt wschodni schodkowy ze sterczynami, zdobiony ostrołukowymi blendami i tondami. Elewacja zachodnia neogotycka. Wnętrze kryte stropem drewnianym.

Stan zachowania kościoła dobry. W 2009 r. dokonano wymiany pokrycia dachu na kościele, wymieniono także opierzenia blacharskie z blachy miedzianej, wzmocniono skorodowane elementy konstrukcji więźby.

Kasparus, gm. Osiek, kościół parafialny p.w. św. Józefa i nieczynny cmentarz przykościelny.

Kościół wzniesiony w latach 1926-1927, orientowany, konstrukcji szkieletowej, nieotynkowany z kamienną ławą fundamentową. Założony na planie czworokąta, zamknięty od wschodu niskim, poligonalnym prezbiterium z dwiema bocznymi zakrystiami; od zachodu wieża z kruchtą wejściową, w części górnej zwieńczona izbicą i oszalowana deskami. Pokrycie dachu ceramiczne; przy wschodnim krańcu dachu korpusu nawowego sygnaturka z metalowym hełmem.

Wnętrze drewniane, zamknięte od góry stropem drewnianym, w korpusie nawowym wspartym na słupach. Otwory okienne i drzwiowe prostokątne; drzwi głównego wejścia od zachodu mają ozdobnie ułożone klepki i kute zawiasy.

Ołtarz główny, dwa ołtarze boczne, balustrada chóru i ławy pochodzą z lat 30-tych minionego stulecia. We wnętrzu jest także tablica upamiętniająca miejscowego proboszcza ks. Mariana Felchnerowskiego, zamordowanego przez hitlerowców w 1939 r.

Na zewnątrz na osi głównego wejścia do kościoła znajdują się dwa ceglane słupki bramne. Przy narożu płn.-zach. ogrodzenia znajduje się dzwonnica, a w narożu płd.-zach. kamienna grota i jedyny grób miejscowego proboszcza ks. Wiesław Malińskiego, zmarłego w 1966 r.

Stan zachowania kościoła bardzo dobry.

Klonówka, gm. Starogard Gdański, kościół p.w. Św. Katarzyny.

Kościół p.w. Św. Katarzyny wzniesiony w 2 poł. XIV w., częściowo przebudowany w połowie XVIII i końcu XIX wieku, remontowany w latach 1905-1910.

Gotycki, ceglany, orientowany, wsparty na kamiennej podmurówce, na planie prostokąta, salowy, trójprzęsłowy, z nieznacznie węższym, prosto zamkniętym prezbiterium, zakrystią od północy i przedsionkiem od południa. Od zachodu wtopiona w mury budowli czworoboczna, czterokondygnacyjna wieża, nakryta drewnianym kopulastym hełmem z końca XIX w., z sygnaturką zakończoną ośmiobocznym, namiotowym daszkiem. Do ściany południowej wieży przylega mała kwadratowa wieżyczka schodowa. Dach nad kościołem dwuspadowy, nad zakrystią - pulpitowy, pokryty dachówką mnich-mniszką. Korpus kościoła opięty trójuskokowymi skarpami, ściany południowa i północna przeprute pięcioma ostrołukowymi oknami; kilka okien zachowało profilowane ościeża. Nad ścianą wschodnią wznosi się trójdzielny, schodkowy szczyt, ozdobiony czterema sterczynami i trzema podwójnymi blendami, w których umieszczono wąskie okna o łuku odcinkowym; każda z trzech części szczytu zakończona wimpergą z prześwitem w formie rombu; w zwieńczeniu szczytu kula i chorągiewka z datą „1863”. Pośrodku ściany prezbiterium szerokie, ostrołukowe, trójdzielne okno, flankowane dwiema skarpami i prostokątnymi tynkowanymi wnękami. Mury wieży dzielą pionowo wysokie blendy zamknięte łukiem odcinkowym; w każdej ze ścian górnej kondygnacji - po dwa otynkowane ślepe otwory o łuku odcinkowym, naroża ujęte czterouskokowymi skarpami; w przyziemiu wieży - profilowany, ostrołukowy portal z głównym wejściem do kościoła. Kruchta ozdobiona dekoracyjnym szczytem schodkowym z trzema ostrołukowymi blendami. Sklepienia krzyżowe, przekrywające pierwotnie wnętrze korpusu i prezbiterium, w poł. XVIII w. zostały zamienione na kolebkowe z lunetami. Kruchta podwieżowa połączona z nawą szerokim półokrągłym łukiem, kruchta południowa - bogato profilowanym, ostrołukowym portalem. Mury kościoła zbudowane z cegły gotyckiej, w układzie polskim, duże partie ścian przemurowane w pocz. XX w.

W 1972 r. rozebrano neogotycką drewnianą kruchtę zbudowaną w końcu XIX w. przy frontowej elewacji wieży; stare, barokowe drzwi na kutyh zawiasach przeniesiono do wnętrza, na ich miejsce wykonano nowe, o formach gotyckich.

Stan zachowania kościoła dobry. W 2009 r. przeprowadzono remont dachu wraz z wymianą pokrycia dachowego oraz części drewnianej konstrukcji, dokonano prac rozbiórkowych pokrycia dachowego oraz rynien i rur spustowych, ołatowano połąć dachową, dokonano montażu obróbek blacharskich, rynien i rur spustowych wykonanych z blachy miedzianej, dach pokryto dachówką typu „mnich-mniszka”, zakonserwowano konstrukcję więźby dachowej. Miejscami mury zewnętrzne zawilgocone.

Kokoszkowy, gm. Starogard Gdański, kościół p.w. Św. Barbary.

Kościół p.w. Św. Barbary z XIV w., odrestaurowany w latach 1912-1913.

Wzniesiony z kamienia i cegły, oskarpowany. Orientowany, założony na planie prostokąta, jednonawowy, z wyodrębnionym, prosto zamkniętym prezbiterium, zakrystią i kaplicą od północy oraz wieżą ponad dachem kościoła od zachodu. Prezbiterium przez pewien czas stanowiło samodzielną budowlę, świadczy o tym dekoracja szczytu zachodniego (trzy ostrołukowe wnęki z resztkami maswerkowej dekoracji wyrytej w cegle), ukryta obecnie na strychu nawy. Dach dwuspadowy i hełm wieży kryte dachówką. Szczyt wschodni schodkowy ze sterczynami, zdobiony ostrołukowymi blendami i okrągłymi przeźrociami. Szczyt zachodni ryglowy. W prezbiterium drewniana kolebka, w nawie strop płaski.

Stan zachowania świątyni bardzo dobry. Gruntowne prace remontowe wykonano w latach 1912-1913, następnie w 1970 r., a od 14 lat prowadzone były prace renowacyjne świątyni. W 2009 r. wymieniono witraże na nowe ze szkła „katedralnego”.

Kościelna Jania, gm. Smętowo Graniczne, kościół p.w. Św. Trójcy.

Kościół p.w. Św. Trójcy z XIV w., nawa i prezbiterium z 1622 r., odrestaurowany w latach 1897 i 1920.

Orientowany, ceglany, na narożach wieży oskarpowany. Założony na planie prostokąta, jednonawowy, trójbocznie zamknięty, z zakrystią od wschodu, z dwoma kaplicami bocznymi, kruchtą od południa i potężną wieżą od zachodu. Dachu dwuspadowy korpusu i czterospadowy wieży oraz pulpitowe kaplic kryte dachówką holenderką. Wieża zdobiona ostrołukowymi blendami. Wnętrze sklepienie.

Stan zachowania kościoła średni, ubytki i korozja cegieł i spoin w licu muru, ubytki tynku w glicach okiennych, mocno zawilgocone fundamenty, porośnięte roślinnością, która dodatkowo przyczynia się do korozji cegieł. Wymienione poszycie dachu nad korpusem i wieżą na współczesną dachówkę.

Lalkowy, gm. Smętowo Graniczne, kościół p.w. Św. Barbary.

Kościół p.w. Św. Barbary z przełomu XIV i XV wieku, konsekrowany w 1409 r. Po pożarze w 1862 r. odbudowano dachy z dodaniem szczytów wieży.

Kościół orientowany, ceglany, założony na planie prostokąta, jednonawowy, z wydłużonym, prosto zamkniętym prezbiterium, zakrystią od północy, dwoma kruchtami od południa i wieżą od zachodu. Dachy dwuspadowe korpusu i wieży kryte dachówką rzymską.

Szczyt prezbiterium schodkowy, z sześciobocznymi sterczynami, zdobiony ostrołukowymi, podwójnymi blendami i okrągłymi przeźroczami. Szczyt wschodni nawy trójkątny, z pinaklami, wewnątrz kryte stropem.

Stan zachowania kościoła średni, ubytki i korozja cegieł i spoin w licu muru, ubytki tynku we fryzjach podokapowych, wymienione poszycie dachu nad nawą, prezbiterium i na wieży na współczesną dachówkę.

Mysinek, gm. Bobowo, dwór myśliwski.

Dwór myśliwski wybudowany w stylu eklektycznym.

Mysinek stanowił w XIX wieku folwark należący do Lipinek Szlacheckich, w posiadaniu rodziny Jackowskich, a od 1867 roku - Kalksteinów. W latach 90-tych XIX w. ówczesny właściciel majątku Teodor Kalkstein wybudował tu dworek typu myśliwskiego.

Dwór to budynek o skromnych formach architektonicznych, z cegły licówki, dwukondygnacyjny, podpiwniczony. Założony na planie regularnego prostokąta, wewnątrz podzielony na dwie niesymetryczne części: północną, mieszczącą jedną reprezentacyjną salę jadalną (używaną ponadto jako kaplica, zajmującą dwie kondygnacje, oraz południową, piętrową część mieszkalną. Obydwie części budynku pokryte odrębnymi płytkami dachowymi dwuspadowymi o mocno wysuniętych okapach. W obu kondygnacjach południowa elewacja szczytowa

przepruta dużymi prostokątnymi otworami okiennymi, sklepionymi odcinkowo, ujętymi w ceglane, dwuuskokowe obramienia, wspartymi na ceglanych gzymsach; w zwieńczeniu szczytu - małe okrągłe okno. Dłuższa elewacja zachodnia podzielona poziomo ceglany, profilowanym gzymsem; w części północnej, szczytowej po dwa ślepe okna, w części południowej - po jednym oknie w każdej kondygnacji, o analogicznym wykroju, jak w elewacji południowej. Całą wysokość ściany północnej zajmuje jedno wielkie, dwunastopolowe okno, oświetlające salę jadalną, ujęte w ceglane obramienie.

Okolo 1900 roku do elewacji wschodniej dobudowano ceglany, parterowy przedsionek, o formach zbliżonych do budynku głównego. Ściana wschodnia przybudówki podzielona jest lizenami na trzy części: środkową, z jednym oknem sklepionym półkoliście, nakrytą płaskim daszkiem i dwie części boczne, mieszczące pojedyncze wnęki o podobnym wykroju, zwieńczone daszkami dwuspadowymi. W ścianie południowej znajduje się główne wejście do sieni.

Stan zachowania budynku bardzo dobry.

Nowa Wieś Rieczna, gm. Starogard Gdański, założenie pałacowo – parkowe.

Pałac wzniesiony około 1843 r. przez ówczesnych właścicieli – Herzbergów. Rozbudowany w latach 1906-1914.

Założony jest na planie wydłużonego prostokąta z wieloboczną wieżą w narożu północno – zachodnim. Część wschodnia pałacu jest niższa, jednokondygnacyjna, kryta dachem dwuspadowym ceramicznym z lukarnami. Część zachodnia - dwukondygnacyjna kryta dachem płaskim osłoniętym attyką tralkową. Dach wieży stożkowy z lukarnami, kryty łupkiem, okolony kutą balustradą.

Wszystkie elewacje (z wyjątkiem wschodniej) posiadają wysoki cokół, wyodrębniony gzymsem, z oknami piwnicznymi osłoniętymi częściowo zachowaną kutą kratą. Ściany pokrywa bogata dekoracja tynkarska o motywach klasycyzujących. W części wschodniej podziały akcentują bonie, w części zachodniej pilastry, bonie, gzymsy i umieszczone pod okapem dachu owalne okulusy w dekoracyjnym obramieniu.

Integralną częścią założenia jest park krajobrazowy wielkości ok. 6 ha położony być może w miejscu wcześniejszego, okolony żywopłotem. W parku znajdują się szpalery starych świerków i lip. W części zachodniej polana z dębem szypułkowym, czerwonym jaworem i kępą modrzewiów japońskich. Ścieżki poprowadzone płynnie, tarasowane, częściowo zarośnięte. Na osi głównej alei zachowała się podstawa fontanny. W części wschodniej znajduje się dawny warzywnik, po 1945 r. przeznaczony na działki. Do parku należał również przyległy od zachodu las, w którym znajduje się nagrobek jednego z właścicieli. Częścią zespołu był także leżący po przeciwległej stronie drogi folwark i wybieg dla koni.

Obecnie pałac jest nieużytkowany, niszczeje, stan zachowania zły – widoczne spękania ścian, silne zawilgocenia fundamentów, miejscami widoczne ubytki tynku i cegieł z

murów obwodowych, budynek nie jest wystarczająco zabezpieczony przed dostępem osób postronnych.

Obozin, gm. Skarszewy, kościół p.w. Św. Michała Archanioła.

Świątynia wzniesiona została w XVI wieku. Orientowana, na planie prostokąta z niewyodrębnionym z bryły, trójbocznie zamkniętym prezbiterium, zakrystią od północy, czworoboczną w rzucie wieżą i przybudówką od zachodu.

Kościół ceglany, nieotykowy, na kamiennym fundamencie, nakryty dachem dwuspadowym, krytym dachówką holenderką, nad prezbiterium dach trójspadowy. Wieża zwieńczona stożkowatym hełmem, krytym blachą. Szczyt od strony zachodniej ujęty dwiema sterczynami. Okna zwieńczone łukiem pełnym, ujęte w tynkowane rozglifienia. Wnętrze kryte stropem drewnianym, w zakrystii sklepienie krzyżowe.

Stan zachowania kościoła dobry, wymienione poszycie dachu na współczesną dachówkę oraz poszycie dachu wieży. Niewielkie ubytki farby na rozglifieniach okien prezbiterium.

Osiek, zabytkowy zespół ruralistyczny.

Dawne nazwy wsi to Ossiek, Ossek, Mossegk, Musegk, Messeck, niem. Ossiek, Osyeck, Burgfelde (1942), Ossieck (1944). W latach 4000-1700 p.n.e. istniała tu osada neolityczna, zasiedlona przez ludność kultury pucharów lejkowatych. W pierwszych wiekach naszej ery Osiek leżał w zasięgu szlaku bursztynowego, a także trasy podróży misyjnej Św. Wojciecha do Gdańska. Osada z czasem przekształciła się w gród warowny, który istniał już prawdopodobnie w XIV wieku na niewielkiej wyspie u zachodniego brzegu jeziora Kałębie. Początkowo był on jako darowizna (enklawa) we władaniu komtura z Pokrzywna, a od 1416 r. podlegał wójtowi w Tczewie. W latach 1438 i 1440 należał do komturstwa w Świeciu. W 1453 r. komtur krzyżacki z Gniewa ścigał zbuntowanych chłopów spod Osieka. Wiosną 1454 r. oraz w następnych latach wojny trzynastoletniej zamek krzyżacki był w rękach polskich. Dopiero w grudniu 1461 r., równocześnie ze Starogardem, wpadł w ręce Krzyżaków i został zniszczony. Wiosną 1466 r. ponownie przeszedł w ręce polskie. Odzyskał go po walkach z Krzyżakami starosta nowski – Jan Jasieński. Stary zamek wzmiankowany był w dokumencie pokoju toruńskiego z 1466 r. W 2 poł. XVI w. Osiek należał pod względem sądowym, skarbowym i sejmikowym do powiatu nowskiego. W latach wojen szwedzkich (1655-1660) zamek został zniszczony. Po wojnie tej liczba gospodarstw

gburskich w starostwie spadła z 83 do 31 (1664 r.) Według dokumentów z lat 1648 i 1664 do starostwa osieckiego należały zamek (folwark) i wieś Osiek (stanowiące własność królewską), wieś królewska Skórcz, wsie Wielbrandowo (Wielbłądowo), Grabowo, Gąsiorki, Barłóżno, Mirotki, Lipia Góra, Kierwałd i Piła (łącznie 7 wsi). Nieurodzajne ziemie nie przynosiły wysokich plonów. Szukając innych źródeł utrzymania, mieszkańcy wsi trudnili się bartnictwem w „puszczy osieckiej”. W 1673 r. starostwo osieckie posiadał król Jan III Sobieski. Oddał je w administrację staroście międzyrzeckiemu, Adamowi Czarnkowskiemu. Ten, umierając w 1675 r., przekazał Osiek zapewne swemu synowi, Władysławowi.

Za starostów Osiek był ośrodkiem gospodarczego i kulturalnego oddziaływania na okolice. Stąd wychodziły zarządzenia, których celem były karczowanie pobliskich lasów i zasiedlanie enklaw leśnych osadnikami. Tak między innymi powstały Wycinki.

Dnia 13.09.1772 r. Osiek przeszedł pod zabór pruski. Król pruski, Fryderyk II, kazał rozebrać zniszczony zamek starościński (podobnie jak zamki pokrzyżackie w Borzechowie i Subkowych). Cegły z rozbiórki użyto do budowy koszar w Starogardzie i ogrodzenia cmentarza w Barłóżnie, podczas gdy belek – do remontu więzby kościoła w Barłóżnie. W Osieku powstał zarząd domen, któremu były podporządkowane dobra starościńskie (królewszczyzny). W 1789 r. połączył się on z zarządem domen w Borzechowie. Największą XIX-wieczną inwestycją w tym terenie było zmeliorowanie łąk leśnych przynależnych do nadleśnictwa Przewodnik. 15 maja 1873 r. powstała we wsi agencja pocztowa, a w 1904 r. – bank ludowy i ochotnicza straż pożarna. Znaczną rolę w pielęgnowaniu ducha polskiego (jeden mieszkaniec Osieka poszedł do powstania styczniowego) oraz w podnoszeniu oświaty odegrały w latach zaboru pruskiego organizacje TCL, „Sokół” (gimnastyczna) i „Lutnia”. Na przełomie 1918 i 1919 r. ludność samorzutnie opodatkowała się na cele wojska polskiego. W latach 1936-1939 wybudowano odcinek drogi, która biegła z Warlubia, przez Lublewo i Kościerzynę. Miała ona stworzyć możliwość najkrótszego połączenia z Gdynią (z wyłączeniem obszarów Wolnego Miasta Gdańska).

Podczas okupacji niemieckiej zginęła znaczna liczba ludności z Osieka. Toczyły się tutaj walki partyzanckie. W lasach Osiek – Osie działało zgrupowanie AK por. „Graba”, jedno z najsilniejszych w Borach Tucholskich. 23 lutego 1945 r. wojska radzieckie wyparły hitlerowców z Osieka i okolic. Po wojnie Osiek otrzymał kino półstałe, ośrodek zdrowia, a w 1959 r. został zelektryfikowany. Otrzymał stałe połączenie autobusowe ze Skórczem i innymi miejscowościami. W l. 1965-66 wybudowano wodociąg.⁵⁴

Osiek, ul. Zamkowa, osada otwarta z ruinami zamku krzyżackiego.

Osada otwarta z ruinami zamku krzyżackiego tworzy kompleks osadniczy z okresu późnego średniowiecza. Warownię wzniesiono dość późno, bo na przełomie XIV i XV w. Zamek, wyposażony w artylerię, miał strategiczne znaczenie, zwłaszcza podczas wojny trzynastoletniej. Po walkach i potyczkach rycerstwa polskiego z rycerzami Zakonu Krzyżackiego, ci ostatni podpalili swoją warownię i przez wody jeziora uciekli w kierunku Starogardu. Zamek opanowali Polacy. Własnością królów polskich pozostał do pierwszego rozbioru Polski,

⁵⁴ J. Milewski, Dzieje wsi powiatu starogardzkiego, Gdańsk 1968, s. 219-225;

w 1772 r. Przez wieki zamek przebudowywano. Z rozkazu pruskiego króla – Fryderyka II, w końcu XVIII w. rozebrano go, a z pozyskanej cegły zbudowano koszary w Starogardzie Gdańskim.

W 2009 r. prowadzone były tu badania archeologiczne, podczas których odślonięto fragmenty murów i kamienne fundamenty. Prace archeologów ujawniły, że zamek był niedużą budowlą o nieregularnym kształcie, zbudowano go na wyspie, jednak z upływem czasu jezioro Kałębie zarastało, co spowodowało przekształcenie się wyspy w niewielki półwysep.

Osiek, ul. Kwiatowa 2, gm. Osiek, budynek mieszkalny.

Chata wzniesiona została w 1804 r., w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, na fundamencie kamiennym, przekryta dachem dwuspadowym, pierwotnie krytym trzcina, obecnie eternitem, założona na planie prostokąta, z podcieniem narożnym, wspartym na jednym słupie. Szczyty odeskowane pionowo, wokół okien ozdobne, wycinane opaski. Budynek parterowy, dwutraktowy z centralnie usytuowanym systemem ogniowym w postaci szerokiego komina dostępnego z sieni. Obiekt należy do najstarszych we wsi, reprezentuje typ domu z podcieniem narożnym, który był rozpowszechniony w 1 poł. XIX w.

Obecnie budynek jest w złym stanie technicznym, nieużytkowany – niszczeje, drewno zawilgocone, miejscami spróchniałe, zaatakowane przez owady, pokrycie dachu nieszczelne.

Osiek, ul. Kwiatowa 29, gm. Osiek, zagroda.

W skład zagrody wchodzi budynek mieszkalny, usytuowany szeroko-frontowo w stosunku do ulicy i stodoła, usytuowana szczytem w stosunku do ulicy. Od drogi oba budynki oddzielone są podwórzem gospodarczym. Zagroda powstała około 1875 roku.

Budynek mieszkalny założony został na rzucie prostokąta, parterowy, dwutraktowy, przekryty wysokim dachem dwuspadowym krytym strzechą.

Fundamenty kamienno-ceglane, ściany zewnętrzne drewniane o konstrukcji zrębowej, odeskowane, szczyty zwieńczone

pazdurami. Więźba dachowa krokwiowo – jętkowa. Stodoła zbudowana jest na rzucie prostokąta, jednokondygnacyjna, kryta dachem dwuspadowym, jednoprzestrzenna z zaznaczonym podziałem na siasiek, klepisko i część inwentarską. Ściany zewnętrzne w północno-wschodniej części konstrukcji zrębowej, pozostałe – szkieletowej, pionowo odeskowane. Zachowane dekoracyjne wycięcie dolnych krawędzi deskowania nad dawnymi pomieszczeniami inwentarskimi. Zagroda stanowi typowy przykład budownictwa kociewskiego z II połowy XIX wieku.

Stan zachowania dobry, miejscami niewielka korozja drewna, wymagająca bieżącej konserwacji.

Osiek, ul. Partyzantów Kociewskich 100, gm. Osiek, zagroda.

W skład zagrody wchodzi budynek mieszkalny usytuowany szeroko-frontowo do ulicy, oddzielony od niej niewielkim przedogródkiem oraz budynek gospodarczy - równoległy do budynku mieszkalnego. Zagroda powstała w końcu XIX wieku. Dom zbudowany na rzucie prostokąta, parterowy, dwutraktowy, przykryty wysokim dachem dwuspadowym. Fundament kamienno-ceglany, ściany zewnętrzne konstrukcji zrębowej, odeskowane. Więźba dachowa drewniana, krokwiowo-jętkowa.

Budynek gospodarczy pełniący funkcję stodoły i obory, jednokondygnacyjny, kryty wysokim dachem. Ściany części inwentarskiej kamienno-ceglane, stodoły konstrukcji szkieletowej, odeskowane. Szczyty zwieńczone niegdyś pazdurami.

Stan zachowania dobry, miejscami niewielka korozja drewna, wymagająca bieżącej konserwacji.

Owidz, gm. Starogard Gdański, grodzisko.

Grodzisko wczesnośredniowieczne, założone najpewniej na początku XI w. na szczycie wzgórza, które od północy i wschodu opływa rzeka Wierzyca. Pierwotnie rzeka okalała to wyniesienie również od południa. W pobliżu grodu przebiegał we wczesnym średniowieczu trakt kupiecki. Gród ufortyfikowany był przez umocnienia drewniano-ziemne, w których najprawdopodobniej od zachodu ulokowano bramę. Na zabudowę majdanu grodu składały się głównie

ziemianki, z zadaszeniem na palowej konstrukcji, z wewnętrznym paleniskiem i kształcie owalnym lub lekko wydłużonym oraz domy naziemne z bali drewnianych, najprawdopodobniej konstrukcji zrębowej lub sumikowo-łątkowej. Przy zachodniej krawędzi grodu znajdowała się wieża drewniana o charakterze mieszkalno-obronnym, posadowiona na kamiennym fundamencie. Elementem towarzyszącym domostwom były różnego rodzaju jamy gospodarcze: spiżarnie, wędzarnie, piece, paleniska, ogrodzenia czy jamy odpadkowe. Kres grodu położył pożar około połowy XII w., w którym spłonęła zabudowa wewnętrzna oraz wały. Zniszczony obiekt nie został w okresie średniowiecza odbudowany i zamieszkały.

Grodzisko, na podstawie przeprowadzonych w latach 1973-1975, 1977-1979, 2006, 2008-2009, 2010 -2011 wykopaliskowych badań archeologicznych, zostało zrekonstruowane w 2011 r. i udostępnione do zwiedzania.

Pączewo, gm. Skórcz, kościół p.w. Najświętszej Marii Panny.

Kościół p.w. Najświętszej Marii Panny wzniesiony w XV w. Wieża z dwoma renesansowymi szczytami pochodzi z XVII w. W 1702 r. dobudowano dwie kaplice, powiększone i odnowione w latach 1911 i 1913. W 1925 r. przeprowadzono restaurację kościoła i przesklepiono prezbiterium. Kościół ceglany, oskarpowany na narożach. Założony na planie prostokąta, z zakrystią od strony płn.-wsch., kruchtą od południowego zachodu, dwiema kaplicami bocznymi oraz wieżą w przedłużeniu nawy głównej. Prezbiterium niewyodrębnione, prosto zamknięte. Dach kryty dachówką holenderką. Wieża rozczłonkowana tynkowanymi fryzami. Wnętrze kryte ceglany sklepieniem.

Stan zachowania kościoła średni. W 2010 r. wymieniono pokrycie dachu i konstrukcji dachowej, odrestaurowano część elewacji z wyjątkiem wieży. Mury zewnętrzne wieży zawilgocone.

Piece nr 5, gm. Kaliska, chałupa.

Chałupa zbudowana około połowy XIX wieku, częściowo przebudowana w latach 30-tych XX wieku, jest jedynym zachowanym elementem zagrody chłopskiej.

Budynek wzniesiony w konstrukcji drewnianej, wieńcowo-zrębowej, na kamiennym fundamencie, odeskowany, dach dwuspadowy kryty strzechą, w ścianie wzdłużnej – frontowej podcień wnekowy.

Chałupa reprezentuje wyjątkowo cenny, nielicznie zachowany na Kociewiu typ wiejskiego budynku mieszkalnego z podcieniem wnekowym, ukształtowanym na tym terenie w latach 50-60 tych XIX wieku.

Stan zachowania dobry, miejscami niewielka korozja drewna, wymagająca bieżącej konserwacji.

Płociczno, gm. Kaliska, chata w zagrodzie.

Obiekt stanowi przykład ginącego typu domu kociewskiego. Oryginalne rozplanowanie, detal architektoniczny i walory krajobrazowe, stanowią o walorach zabytkowych chaty.

Usytuowana w zagrodzie położonej przy drodze na początku wsi Płociczno, między dwoma małymi jeziorkami.

Chata założona na planie prostokąta, murowana, na fundamencie kamiennym, kryta strzechą, szczyty deskowane. Wnętrze dwutraktowe, z sienią na osi środkowej. Ściany ceglane, stropy belkowe, drewniane z oryginalną deskową podsufitką. Po obu stronach sieni dwa kominy z piecami ogrzewającymi po dwie izby i trzeci kuchenny. Kominy te łączą się na poddaszu w komorę wędzarniczą. Dach dwuspadowy, kryty strzechą, więźba jętkowa. Pod chatą dwie piwniczki o ścianach z kamienia polnego.

Stan zachowania bardzo dobry, po konserwacji.

Pogódki, gm. Skarszewy, kościół p.w. Św. Apostołów Piotra i Pawła.

Kościół wzniesiony został w stylu barokowym na początku XVIII w., w miejscu wcześniejszej, XIII-wiecznej, cysterskiej świątyni.

Kościół orientowany, ceglany, z tynkowanym detalem architektonicznym, założony na planie krzyża (ramiona krzyża tworzą kaplice północna i południowa), z niewyodrębnionym prezbiterium, i kwadratową w rzucie wieżą od zachodu. Dach dwuspadowy, kryty dachówką holenderką, pośrodku dachu sygnaturka. Hełm wieży trójkondygnacyjny, o bogatej formie, przekryty łupkiem. Okna zwieńczone łukiem koszowym. Elewacja wschodnia zwieńczona szczytem zakończonym półkoliście i ujętym dwiema wolutami, z datą „1715”. Kaplice zwieńczone szczytami zakończonymi trójkątnymi frontonami, flankowanymi wolutami, na szczycie północnym data „2002”, na szczycie południowym data „1957”. Elewacje zwieńczone bogato profilowanymi gzymsami. Wnętrze kryte stropem, w kaplicach sklepienie gwiazdiste, w zakrystii – krzyżowe. Wystrój wnętrza jednolity XVIII wieczny.

Stan zachowania kościoła średni, miejscami korozja cegieł i spoin, w szczycie niewielkie ubytki farby. Wymienione pokrycie dachu nad korpusem, na wieży i sygnaturce.

Rokocin, gm. Starogard Gdański, zespół dworsko-parkowy.

Zespół dworsko-parkowy w Rokocinie swoimi tradycjami rezydencji ziemiańskiej sięga XVI w. Zachowany układ przestrzenny folwarku pochodzi z XVIII w., pałac powstał w II ćw. XIX w., otoczony został parkiem, od folwarku oddziela go droga i drzewa.

Dwór założony na planie wydłużonego prostokąta, z płytkim ryzalitem i dobudowaną werandą w północno-wschodnim narożniku, składa się z trzech brył: zachodniej - dwukondygnacyjnej, środkowej - półtorakondygnacyjnej i wschodniej - parterowej. Elewacje o wystroju klasycyzującym z zachowanymi licznymi elementami detali architektonicznych jak: gzyms wieńczący, gzymsowe nadproża okienne, zdwojone kolumny w poziomie I piętra i formy pilastrów na parterze.

Park o kształcie wydłużonego prostokąta, z dworem pośrodku i przyległymi doń wnętrzami ogrodowymi. Od strony drogi do dworu prowadzi półkolisty podjazd z dwoma dębami flankującymi wjazd i wyjazd, pośrodku gazon. Alejki parkowe poprowadzone

okrężnie-pętlowo przy granicach. Przez teren parku przepływa rzeczka, przez którą przeprowadzono dwa mostki. Przed północną elewacją dworu, na jego osi, rośnie świerk. W części południowej i południowo-wschodniej przebiega aleja grabowa.

Stan zachowania bardzo dobry.

Rynkówka, gmina Smętowo Graniczne, pałac.

Pałac powstał w wyniku szeregu przebudów w miejscu gotyckiej budowli obronnej, wzniesionej przez Krzyżaków w II poł. XIV w. Na jej murach kasztelan chełmiński Jerzy Konopacki wznosił w końcu XVI wieku warowny dwór. Całe założenie z czterech stron otoczono systemem fortyfikacji ziemnych, składających się z wałów i fos z mostami zwodzonymi.

Dwór uległ częściowym przebudowom w XVII i XVIII wieku. W pierwszej ćwierci XVIII w. ówczesny właściciel dóbr Rynkowskich, kasztelan gdański, Ignacy Czapski urządził w najstarszej, wschodniej części przyziemia kaplicę, o której wspominają źródła z 1725, 1765 i 1780 r. W rękach Czapskich Rynkówka pozostawała od 1715 do 1802 r. W 1809 r. majątek przejął rząd pruski, a pierwszym dzierżawcą dóbr rynkowskich w XIX w. był urzędnik pruski Samuel Nehring.

W 1883 r. pożar zniszczył dach, wnętrza i mury górnych kondygnacji budowli. W trakcie odbudowy dokonanej w latach 80-ch XIX w. dawny dwór obronny przekształcono w okazałą rezydencję o neogotyckich formach stylowych. Zmieniono wykroje otworów okiennych i drzwiowych, wprowadzono nowe zewnętrzne podziały architektoniczne i wystrój elewacji, które ozdobiono neogotycką dekoracją. Przed głównym wejściem od południa wzniesiono murowany portyk z tarasem; przy ścianie wschodniej postawiono ceglana parterową przybudówkę, lekko wysuniętą przed lico muru północnego pałacu, z tarasem widokowym na dachu.

Pałac jest budowlą murowaną z cegły, otynkowaną, o zwartej bryle, na rzucie regularnego, wydłużonego prostokąta, dwukondygnacyjną, podpiwniczoną, dwutraktową, z dwuspadowym dachem krytym holenderką. Boczne części budynku, pozorujące skrzydła, nakryte zostały odrębnymi, dwuspadowymi dachami, ustawionymi prostopadle do kalenicy dachu korpusu głównego; odpowiadające im skrajne osie elewacji akcentują szerokie, dziewięciopolowe okna i dekoracyjne, ceglane, trójdzielne szczyty sterczynowe od południa i proste, trójkątne od północy. Elewacja frontowa (południowa) rozczłonkowana jest gładkimi lizenami, między którymi w rytmicznym układzie rozmieszczono dwa rzędy prostokątnych otworów okiennych w kamiennych, laskowanych obramieniach. Frontowe okna pomieszczeń reprezentacyjno-mieszkalnych drugiej kondygnacji posiadają bogate obramienia w postaci poziomych, uskokowych gzymsów. Pod profilowanym gzymsem okapowym biegnie dekoracyjny; kamienny fryz z trójlistnych arkadek wspartych na konsolkach. Boczne elewacje budynku wieńczy niska, ceglana attyka imitująca blankowanie, przy ścianie wschodniej ceglana przybudówka z tarasem, otoczonym żeliwną, ażurową balustradą, przedzieloną

ceglanymi, czworobocznymi słupkami. W ścianach zachodniej i północnej zachowane duże fragmenty gotyckiego muru, sięgającego w niektórych partiach gzymsu wieńczącego. Wzdłużna, północna elewacja pałacu, prawie zupełnie pozbawiona wystroju, posiada inny układ osiowy niż elewacja frontowa. Dwa wielkie, dziewięciopółkowe okna drugiej kondygnacji wychodziły dawniej na taras, rozebrany zapewne jeszcze przed 1945 r. Otwór wejściowy przesunięty jest w kierunku zachodnim w stosunku do środkowej osi budynku; niskie, prostokątne okna parteru, rozmieszczone asymetrycznie, są osadzone w głęboko rozglifionych wnękach, sklepionych odcinkowo, widocznych od wnętrza budowli.

Stan zachowania bardzo dobry.

Skarszewy, zespół urbanistyczny miasta.

Zespół urbanistyczny miasta. Najstarszy zapis nazwy Skarszewo (1454) pochodzi od imienia Karsz. Niemiecka nazwa miasta: Schöneck.

Wieś wzmiankowana w 1174 r. jako Równino (Reuenino 1198). Średniowieczny gród o wymiarach 60 x 130 m mieścił się na stromym, podcięтым zakolami Wietcisy cyplu wyniesienia morenowego. W 1198 r. książę Grzymisław podarował wieś joannitom, którzy nadali jej w 1275 r. prawo składu na szlaku, zwanym *via domini Grimislai*. Joannici zbudowali na miejscu grodu zamek i wzniesli mury obronne. W 1305 r. zakonnicy przenieśli stolicę baliwatu (okręgu) ze Starogardu Gdańskiego do Skarszew, nadając im w 1320 r. prawo miejskie. Ówczesny rozwój Skarszew był prawdopodobnie wynikiem napływu mieszczan, wypędzonych w l. 1308-09 przez Krzyżaków z Gdańska i Tczewa. W 1370 r. Krzyżacy nabyli od joannitów Skarszewy, rozbudowując miasto i jego umocnienia, a także wznosząc kościół. Po pokoju toruńskim w 1466 r. Skarszewy powróciły do Polski. Od 1613 r. starostwo skarszewskie obejmowali wojewodowie pomorscy, którzy rezydowali początkowo w zamku, a po I wojnie polsko-szwedzkiej w l. 1626-29 w pobliskim Nygucie (obecnie Bolesławowo). Miasto było także siedzibą sądu grodzkiego i miejscem sejmików generalnych. W l. 1762-67 w tutejszym sądzie praktykował Józef Wybicki, późniejszy generał, autor Mazurka Dąbrowskiego. W XVII wieku w Skarszewach istniał cech obrazników, który miał prawo sprzedawać obrazy w całej Polsce. Wojny szwedzkie, a także kilkakrotne pożary w XVIII wieku spowodowały stagnację w rozwoju Skarszew.

W 1772 r. pod zaborem pruskim, odebrano Skarszewom dotychczasowe

urzędy. Jeszcze w 1810 r. miasto otaczał pełen wieniec murów obronnych z dwudziestoma basztami i dwiema bramami miejskimi (Gdańską i Chojnicką). W latach 50-tych XIX w. część umocnień została rozebrana.

W XIX w. miasteczko, zamieszkane w połowie przez Niemców, słabo się rozwijało. W latach międzywojennych zaktywizowała się tutaj działalność organizacji niemieckich, którym patronowali obszarnicy Modrowowie.

W latach II wojny światowej w Skarszewach i okolicy hitlerowcy zamordowali około tysiąca Polaków. Na przełomie 1939 i 1940 r. hitlerowcy więzili w farze Polaków, przed ich wywiezieniem do Niemiec, zaś w tartaku urządzili obóz dla polskich jeńców wojennych.

W dniu 8 marca 1945 r. Armia Czerwona wyparła wojska niemieckie z miasteczka.

Po wojnie zostały rozbudowane miejscowe zakłady przemysłowe, zwłaszcza branży budowlanej. Uregulowano koryto Wietcisy w granicach miasta, zbudowano nowe mosty oraz oczyszczalnię ścieków.⁵⁵

Skarszewy, ul. Ks. Ściegiennego 2, kościół p.w. Św. Michała Archanioła.

Kościół p.w. Św. Michała Archanioła z początku XIV wieku, po pożarze w 1728 roku sklepienia wewnątrz świątyni zastąpiono drewnianymi stropami. Budowla wzniesiona w stylu gotyckim, orientowana, trójnawowa, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium, kwadratową, wbudowaną od zachodu wieżą, zakrystią od północy, kruchtą i kaplicą od południa. Ceglana, oskarpowana. Dach dwuspadowy kryty dachówką. Szczyty wschodni kościoła i południowy kaplicy - schodkowe, zdobione pilastrami i blendami. Wnętrze kryte stropem, w zakrystii sklepienie krzyżowe.

Stan zachowania bardzo dobry.

⁵⁵ S. Gołąbek, Kociewie. Przewodnik po szlakach turystycznych, Warszawa 1984, s.139-140;

Skarszewy, ul. Gen. Hallera 14/15, ratusz.

Ratusz wzniesiony na przełomie XVIII i XIX wieku w zachodnim narożniku południowej pierzei rynku, przebudowany w końcu XIX i XX w., remontowany w 1972 r. Składa się z dwóch budynków, prostokątnych w planie, murowanych, otynkowanych, dwukondygnacyjnych, podpiwnicznych, na kamiennym cokole, pod wspólnym dachem naczółkowym. Elewacja frontowa zwieńczona skromnym profilowanym gzymsem, podzielona gładkim fryzem opaskowym. Okna duże, prostokątne, z podokiennikami.

Elewację zachodnią (od strony ul. Kościelnej) zdobią dwa gładkie fryzy opaskowe, okna rozmieszczone w rytmicznym układzie - po trzy w każdej kondygnacji, dwa boczne okna poddasza - małe, sklepione, odcinkowo; dwa okna w pionie pn. zamurowane.

Dwa wejścia od strony rynku prowadzą do wysokiej, przestronnej sieni przelotowej, mieszczącej dwie drewniane klasycystyczne, klatki schodowe. Dwutraktowy układ wnętrza częściowo zmieniony w XX w.; pod budynkiem zachowane obszerne piwnice, ze sklepieniami beczkowymi, zbudowane z cegły barokowej w układzie krzyżowym, na fundamentach z kamieni polnych.

Stan zachowania średni, miejscami ubytki tynku, zawilgocone przyziemie, na dachu odmienne materiały – część przekryta blachodachówką, część eternitem, eternit jest nieszczelny – powoduje zawilgocenie więźby dachowej. Fundamenty zawilgocone, na elewacjach widoczne ubytki farby i tynku.

Skarszewy, zamek joannitów.

Dawny kasztel joannitów wzniesiony został ok. 1305 r. na siedzibę komturii zakonu w północno-zachodnim narożniku miasta, na cyplu wału morenowego oblanego wodami rzeki Wietcisy, w miejscu doskonale bronionym przez naturalny układ terenu. W 1370 r. zamek przeszedł na własność zakonu krzyżackiego; w 1433 r. został spalony przez husytów. Po 1466 r., wraz z przyłączeniem Skarszew do Polski i utworzeniem starostwa skarszewskiego, zamek przebudowano i adaptowano do potrzeb administracji polskiej; w latach 1466-1772 stanowił siedzibę starostwa i sądów grodzkich, a od 1611 r. - również siedzibę wojewody pomorskiego. Rozbudowany na pocz.

XVII w. w stylu renesansowym, został w 1629 r. ponownie spalony przez Szwedów. W latach 1762-1767 w budynku tym zdobywał wykształcenie prawnicze oraz zaczynał swoją działalność publiczną twórca hymnu narodowego generał Józef Wybicki. Na pocz. XIX w. obiekt przebudowano na magazyny. Obecny budynek - z przełomu XVIII/XIX w., murowany, otynkowany, na planie prostokąta, jednokondygnacyjny, podpiwniczony, z wysokim dwuspadowym dachem krytym holenderką i mieszkalnym poddaszem. Ściany południowa i wschodnia zwieńczone trójkątnymi szczytami. W przyziemiu elewacji frontowej jeden otwór drzwiowy, sklepiony łukiem koszowym; drugi, analogiczny w tejże ścianie – zamurowany. Naroża budynku od frontu boniowane; ściany wzdłużne zwieńczone profilowanymi gzymsami. Pierwotne barokowe otwory okienne - duże, o drobnym podziale, sklepione odcinkowo, z podokiennikami, zachowane w ścianie zachodniej; małe, kwadratowe, o łuku odcinkowym - w pomieszczeniach piwnicznych. Wszystkie otwory okienne i drzwiowe ujęte opaskami. W dolnych partiach ściany pn. i zach. występują fragmenty muru gotyckiego w układzie polskim i nieregularnym, na fundamencie kamienno-ceglanym. Piwnice, sklepione kolebkowo, pochodzą zapewne z fazy renesansowej i częściowo gotyckiej. Dobudówka ceglana od północy z początku XX w.

Stan zachowania bardzo dobry.

Skarszewy, mury obronne.

Zespół średniowiecznych obwarowań miejskich: miejskie mury obronne wzniesiono w poł. XIV w.; otaczały one miasto z czterech stron, tworząc nieregularny czworobok, uwarunkowany topografią terenu (strome zbocza wzgórz po stronie pn. i zach., opadające ku rzece Wietcisie). W XV w. wzmocniono mury budując w narożach okrągłe baszty. Wjazd do miasta prowadził przez trzy bramy miejskie: Gdańską, Chojnicką i późniejszą Bramę Wojewody. W XIX w. obwarowania uległy w większości rozbiórce. Z całego zespołu zachowały się trzy odcinki: z 5 basztami po pd. i wsch. stronie miasta; gotyckie, murowane z kamieni polnych nieobrobionych, o nieregularnym układzie, w górnej partii nadbudowane cegłą, uzupełnione cegłą o układzie nowożytnym. Ciąg wschodni biegnie od pn.-wsch. narożnika miasta wzdłuż ul. Rzecznej w kierunku południowym; pierwsze nieregularne fragmenty muru podparte od strony ulicy ceglanyimi dwuuskokowymi skarpami; część murów wtopiona w budynki przy ul. Rzecznej i Ogrodowej. W pd. ścianie domu przy ul. Ogrodowej nr 2 wmurowany fragment bocznej ściany gotyckiej baszty. Ulica Kościuszki rozszerzająca się przy murach w mały plac, przecina je w miejscu gdzie znajdowała się Brama Gdańska. Dalszy fragment wschodniego ciągu czytelny jest w dolnych partiach ścian wschodnich domów przy ul. Zduńskiej n-ry 1, 3, 5, osadzonych na obronnym murze miejskim, który biegnie w kierunku południowym i jako element samodzielny dochodzi do cylindrycznej baszty narożnej, ceglanej, na kamiennym, cokole, o grubości muru ok. 2 m.

W ciągu południowym (wzdłuż ul. Zduńskiej i Szkolnej), zachowanym stosunkowo najlepiej, zamkniętym od wsch. w/w basztą narożną, znajdują się dwie prostokątne baszty,

między którymi mur sięga znacznej wysokości (ok. 5 m.). Na osi tego odcinka przy ul. Szkolnej nr 5 prostokątna baszta obronna wykorzystana została jako budynek mieszkalny; przylegający do niej odcinek muru zbudowany z kamieni i cegły gotyckiej w wątku wendyjskim.

W trakcie robót konserwatorskich prowadzonych w latach 1951-1968 zabezpieczono lico i koronę murów, uzupełniono ubytki, usunięto drzewa przy murach, wzmocniono spoinowanie, odrestaurowano basztę okrągłą i basztę przy ul. Szkolnej nr 5. W ostatnich latach powtórzono konserwację korony muru oraz odtworzono zburzony fragment muru. Stan zachowania dobry.

Skarszewy – Bączek, gm. Skarszewy, cmentarz żydowski.

Dokładna data założenia cmentarza nie jest znana, zachowane do dziś płyty pochodzą z XIX wieku. Nekropolia założona w lesie ok. 3 km na południe od Skarszew, w obrębie gruntów wsi Bączek, na wysokim brzegu jeziora Borówno, po stronie północnej znajduje się szosa łącząca Skarszewy ze Starogardem Gdańskim, od szosy tej odchodzi w kierunku południowym ścieżka leśna idąca równoległe do dawnych torów kolejowych. Od ścieżki tej wiedzie droga do grobu masowego nr 1 upamiętniającego miejsce kaźni miejscowej ludności w 1939 r. Na tyłach grobu rozpoczyna się właściwy teren cmentarza, założony na planie zbliżonym do prostokąta. Na jego obrzeżu wschodnim znajdują się rzędowo usytuowane, z częściowo zachowaną obudową, macewy z napisami w językach niemieckim i hebrajskim. Cały teren nekropolii wtopiony jest w zieleń leśną, brak śladów układu kompozycyjnego. Nagrobki są zniszczone, porośnięte trawą.

Skórcz, zespół urbanistyczny.

Dawne nazwy Skórcza to Schorz (1339), niem. Skurz. Miasto wyrosło na widocznym do dziś planie owalnicy, przekształcającej się z czasem w wielodrożnicę.

Początki osadnictwa na tym terenie sięgają 2000 lat p.n.e. Skórcz jest prawdopodobnie najstarszą wzmiankowana miejscowością na terenie Kociewia, figurujący na mapie Ptolemeusza z II w. Scurgon jest utożsamiany z czterema miejscowościami północnej Polski m.in. ze Skórczem. Pierwsza pewna wzmianka o Skórczu pochodzi z

1339 r., kiedy to Krzyżacy nadali mu prawo chełmińskie. W ostatni dzień grudnia 1457 r. pod Skórczem miała miejsce zwycięska bitwa Polaków z zaciężnym hufcem krzyżackim, a w 1466 r., po zawarciu pokoju toruńskiego, wieś powróciła do Polski. W 2 poł. XVI w. Skórcz stał się znacznym ośrodkiem rzemieślniczo-handlowym. Po pierwszym rozbiorze wieś przypadła Prusom. Mimo silnych nacisków germanizacyjnych mieszkańcy Skórcza zachowali poczucie odrębności narodowej. Pomagały im w tym powstające w 2 poł. XIX w. instytucje m.in. pierwszy na Pomorzu Gdańskim bank ludowy (1866 r.). W Skórczu mieszkał od 1905 do 1940 r. Franciszek Schornak – jeden ze znanych badaczy regionu Kociewia. W lutym 1907 r. miał miejsce strajk szkolny. 27 stycznia 1920 r. Skórcz powrócił do Polski, a w 1934 r. uzyskał prawa miejskie. Jesienią w 1939 r. hitlerowcy urządzili w tartaku (przy szosie do Lubichowa) obóz tymczasowy. W okolicznych lasach zamordowali około 300 osób. Od 1943 r. w mieście stacjonował oddział policji tzw. Jagdkommando, mający za zadanie zwalczanie partyzantów w Borach Tucholskich. 4 marca 1945 r. 2 Front Białoruski armii radzieckiej wyparł z miasta wojska niemieckie.⁵⁶

Skórcz, ul. Kościelna 5, kościół p.w. Wszystkich Świętych.

Kościół wzniesiony w stylu gotyckim w XIV wieku, w 1500 r. zbudowano szczyt pomiędzy nawą a prezbiterium. W 1927 roku kościół poszerzono o nawy boczne, a w 1957 r. odbudowano wieżę, zniszczoną w 1945 r.

Kościół orientowany, ceglany, oskarpowany. Założony na planie prostokąta, jednonawowy, z wyodrębnionym transeptem, prosto zamkniętymi prezbiterium, wieżą od zachodu oraz zakrystią i trzema kaplicami przyległymi do ramion transeptu. Dachy kryte dachówką mnich-mniszka. Szczyty prezbiterium i nawy schodkowe, zdobione podwójnymi, ostrołukowymi blendami. Wnętrze kryte stropem kasetonowym.

Dachy kryte dachówką mnich-mniszka. Szczyty prezbiterium i nawy schodkowe, zdobione podwójnymi, ostrołukowymi blendami. Wnętrze kryte stropem kasetonowym.

W 1974 r. przeprowadzono malowanie kościoła i zainstalowano nowe organy. W 1988 r. zostało częściowo przebudowane prezbiterium, a w 1996 r. odnowiono dach. W 1999 r. przeprowadzono gruntową renowację wnętrza świątyni, m.in.: wymalowano ściany, gruntownemu remontowi poddana została zakrystia. W I. 2000-2003 wykonano iluminację bryły kościoła oraz drogę procesyjną wraz ze schodami z kostki granitowej, ustawiono nowy ołtarz wraz z amboną z dolomitu na podwyższeniu z granitu. Poddano zabiegom konserwacyjnym mury starej części kościoła, wstawiono nowe witraże.

Stan zachowania kościoła bardzo dobry.

⁵⁶ tamże, s.143-144;

Starogard Gdański, układ urbanistyczny Starego Miasta.

Dawne nazwy to Starigrod (1198), Stargrod, Staregarde, niem. Pr. Stargard. Starogard Gdański należy do najstarszych osad Polski północnej. Powstał z osady neolitycznej z okresu 3 – 2 tysiąclecia p.n.e. W pierwszych wiekach naszej ery biegła tu odnoga szlaku bursztynowego. W okresie przedpaństwowym osiedle wraz z zespołem grodów obronnych rozbudowało się przypuszczalnie w główny ośrodek, organizacyjnie i politycznie zamkniętej jednostki terytorialno-plemiennej dorzecza Wierzycy, być może o nazwie „Uerizane” (Wierzycanie). Potem osiedle należało do książąt gdańsko-pomorskich⁵⁷.

W 1198 r. leżący po lewej stronie Wierzycy gród o nazwie Starigrod książę Grzymisław darował zakonowi joannitów. Zakonnicy przy grodzie wybudowali kościół Św. Jana Chrzciciela. Nadanie to potwierdził w 1238 r. papież Grzegorz IX. Pod „Starym Grodem” joannitów powstała wieś, która jednak dopiero w 1350 r. dostała od nich przywilej lokacyjny. Na prawym brzegu Wierzycy istniała zaś wieś Starogard (Villa Stargard), którą Wacław II odebrał kasztelanowi świeckiemu - Adamowi i nadał w 1305 r. Piotrowi Świący. Ten zaś jeszcze w tym samym roku sprzedał ją Krzyżakom. Ci założyli w jej miejscu miasto⁵⁸, które otrzymało prawa miejskie chełmińskie w 1348 r. W 1360 r. joannici sprzedali swój majątek Krzyżakom. W czasie wojny trzynastoletniej Starogard przyłączył się do związku miast. W grudniu 1461 r. Krzyżacy zdobyli miasto, zaś w 1466 r. przejęły je wojska polskie. Od tej pory Starogard należał do województwa pomorskiego. Został miastem powiatowym i sejmikowym. Od 1772 r., prawie przez 150 lat, miasto znajdowało się w zaborze pruskim. We wrześniu

1772 r. do Starogardu przybyli komisarze pruscy, aby w imieniu króla Fryderyka II dokonać przejęcia miasta i starostw. Zabezpieczono akta, znajdujące się w kancelarii miejskiej, w kościele parafialnym opieczętowano również archiwum sądu ziemskiego. Niedługo potem rozpoczęto w Starogardzie budowę koszar, na którą materiał budowlany brano ruin zamków borzechowskiego i osieckiego⁵⁹.

Po I wojnie światowej, po raz pierwszy funkcję polskiego burmistrza miasta Starogardu powierzono Janowi Bucholzowi (od listopada 1919 r. do 8 marca 1923 r.) W latach następnych burmistrzami byli kolejno: Adam Czwódziński, Tadeusz Hora i Antoni Felski. W czasach II Rzeczypospolitej Starogard był siedzibą sądu grodzkiego i okręgowego, stanowił największy ośrodek przemysłowy regionu kociewskiego⁶⁰.

2 września 1939 r. do Starogardu wkroczyły wojska niemieckie. 3 września miasto przejęte zostało przez esesmanów. 4 września Gauleiter Forster mianował Kreisleiterem i

⁵⁷ J. Milewski, Zabytki i niektóre inne dobra kultury Starogardu Gdańskiego, Starogard Gdański 1993, s. 6;

⁵⁸ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1890, T. XI, s. 249;

⁵⁹ W. Odyńiec, K. Podoski, A. W. Sobociński, Ziemia Starogardzka..., s. 50-51;

⁶⁰ tamże, s. 79-80;

Landratem gdańszczanina Johsta, a burmistrzem miasta miejscowego volksdeutcha – kierownikiem szkoły – Helmchena. W mieście miejscami tortur i prześladowań ludności polskiej były: więzienie, Baszta Gdańska, magistrat, synagoga, plac przed obecnym gmachem Banku Narodowego, łączka przy moście na Wierzycy, cmentarz poewangelicki i ulice miasta⁶¹.

7 marca 1945 r. wojska radzieckie wyparły z miasta armię niemiecką. Po wojnie miasto weszło w skład województwa gdańskiego i było stolicą powiatu.

W 1950 r. Starogard otrzymał przymiotnik „Gdański”.

W okresie powojennym rozbudowały i unowocześniły się m.in. Zakłady Farmaceutyczne „Polfa”, Starogardzkie Zakłady Przemysłu Spirytusowego „Polmos”, Nadbałtyckie Zakłady Przemysłu Skórzanego „Neptun”, Fabryka Mebli Okrętowych „Famos”, Starogardzkie Zakłady Elektrotechniczne „Elektron”. Powstały nowe osiedla mieszkaniowe, nowy stadion sportowy i nowe szkoły, przychodnie lekarskie i szpital, muzeum regionalne, hala sportowo widowiskowa „Agro-Kociewie” z hotelem. Miasto otrzymało autobusową komunikację miejską.⁶²

W 1975 r., kiedy w wyniku reformy administracyjnej przestały istnieć powiaty, miasto przestało być siedzibą powiatu, natomiast nadal należało do województwa gdańskiego.

Od 1999 r. ponownie stało się siedzibą powiatu i weszło w skład nowoutworzonego województwa pomorskiego.

Historyczny układ przestrzenny miasta jest nadal czytelny i dobrze zachowany; zachowana jest historyczna siatka ulic i placów oraz historyczna zabudowa.

Starogard Gdański, ul. Gen. Hallera 3, kościół p.w. Św. Mateusza.

Kościół p.w. Św. Mateusza z XIV w., restaurowany w latach 1856-1902 i 1926. Orientowany, ceglany, oskarpowany. Założony na planie prostokąta, trójnawowy, bazylikowy, z wyodrębnionym, prosto zamkniętym prezbiterium, zakrystią od północy, kruchtą od południa oraz dwiema kaplicami bocznymi. Dachy dwuspadowe kryte dachówką. Szczyty prezbiterium, naw, krucht i kaplice południowej zdobione podwójnymi, ostrołukowymi blendami i ażurowymi tondami. Wnętrze nawy głównej i prezbiterium kryte płaskimi stropami, w nawach bocznych i kaplicach sklepienia gwiaździste.

Stan zachowania dobry. W 2011 r. przeprowadzono remont, który obejmował remont dachu, w tym: wymianę pokrycia na nową dachówkę ceramiczną holenderkę, wykonanie nowego deskowania, wymianę łąt, wymianę opierzeń blacharskich, rynien i rur spustowych na nowe z blachy miedzianej.

⁶¹ tamże, s. 91;

⁶² J. Milewski, Zabytki ..., s. 6;

Starogard Gdański, zespół murów obronnych.

Mury zbudowano w 2 ćw. XIV w., wokół osady wiejskiej, usytuowanej w zakolu rzeki Wierzycy. W ich ciągu do początku XIX w. stały prostokątne baszty, cztery bramy: Gdańska, Tczewska, Gniewska i Chojnicka oraz furty wodne. Całość od północnego zachodu otaczała rzeka Wierzycy - wraz z obszarami zalewowymi, od płn. Kanał Młyński i od płd.-wsch. fosa. Na skutek częstych wojen i pożarów miasta, mury naprawiano w XV-XVIII w., w latach 1879-1884, około roku 1930 i po roku 1945. W latach 1772-1792 wbudowano w południowo-wschodni narożnik murów tzw. "białe koszary", a na początku XIX w. rozebrano wszystkie bramy i furty wodne. W ciągu XIX stulecia obudowano mury domami częściowo zniszczonymi po 1945 roku.

Zachowane części naziemne: ciąg północny z Basztą Narożną, basztą Bramy Gdańskiej i z Basztą Młyńską, część ciągu przy ul. Browarowej zabudowana domami. Odcinek ze strzelnicami w rejonie ul. Wodnej; Baszta Bramy Gdańskiej, czterokondygnacyjna; wewnątrz do wysokości trzeciej kondygnacji sklepione kolebką. Zachowane ślady pierwotnej wysokości w postaci fryzu pod oknami drugiej kondygnacji, szybu wentylacyjnego w murze zachodnim, kanału podsłuchowego w murze południowym, przejść na koronę murów obronnych i pomieszczeń bramnych oraz strzelnic. Po roku 1976 miejsce miała adaptacja na Muzeum Ziemi Kociewskiej; Baszta Młyńska; ciąg wschodni - długości około 21,95 m; ciąg zachodni - długości ok.86,36 m zachowany na odcinku od Baszty Narożnej do południowej granicy działki kościoła parafialnego p.w. św. Mateusza.

Stan zachowania murów dobry, miejscami widoczne zawilgocenia.

Starogard Gdański, ul. Rycerska 2, synagoga żydowska.

Synagoga żydowska wzniesiona została w stylu klasycystycznym w 1849 roku, pośrodku placu targowego, usytuowanego w narożniku południowo zachodnim starego miasta. Plac ten, od połowy XIX wieku do 1939 roku, stanowił centrum dzielnicy żydowskiej.

Synagoga przed przebudową (w 1939 r. oraz w l. 70-tych XX w.) posiadała we wnętrzu wysoką salę modlitewną z galerią dostępną od strony zachodniej, od wschodu do 1940 r. znajdowała się pięcioboczna

dobudówka w kształcie absydy z szafą ołtarzową /Aron-ha-Kodesz/. Ściany wewnętrzne do lat 70-tych XX w. pokrywały malowidła o motywach geometrycznych i zoomorficznych.

Obecna budowla, założona na planie prostokąta, murowana z cegły, nieotynkowana, ma dwa wejścia: pierwotne w elewacji zach. i wtórne w elewacji wsch. wykonane w miejscu dawnego prześwitu do wnętrza dobudówki ołtarzowej. W każdej z elewacji nad wejściem, zamkniętym łękiem odcinkowym, znajduje się półkolistie zamknięte okno, a w trójkątnym szczycie kolisty otwór oświetleniowy. Ponadto w elewacji zachodniej po bokach okna umieszczone są koliste blendy. W elewacji północnej i południowej dwa rzędy prostych otworów okiennych, umieszczonych jedno nad drugim. Surowe, prawie całkowicie pozbawione ozdób mury, rozczłonkują ceglane pilastry i profilowany gzyms koronujący. Wnętrze podpiwniczone, przedzielone stropem na dwie kondygnacje; na obu zachowane drewniane słupy galerii, a w górnej profilowane wsporniki będące przypuszczalnie pozostałością otwartej więźby dachowej lub drewnianego stropu. Obie kondygnacje łączą nowe schody umieszczone pośrodku budynku.

Stan zachowania średni, pokrycie dachu nieszczelne, miejscami złożone z odmiennych materiałów, miejscami widoczne ubytki spoin i cegieł.

Starogard Gdański, ul. Bohaterów Getta, cmentarz żydowski.

Cmentarz żydowski założony został około połowy XIX w. poza zabudową historyczną miasta, po stronie południowej szosy chojnickiej. Prowadziła do niego niegdyś polna droga, dziś ulica Bohaterów Getta, obsadzona obustronnie około 100-120 letnimi drzewami liściastymi (klony, jesiony, dęby). Cmentarz, usytuowany w polu na niewielkim (przypuszczalnie sztucznym) wzniesieniu, ma kształt polany porośniętej obrzeżnie drzewami iglastymi i liściastymi oraz niskimi krzewami.

W obrębie polany zachowały się ślady licznych pochówków zarośniętych gęsto trawą. Przy części grobów stoją, bądź są obalone, wysokie na około 160-170 cm macewy o formach klasycyzujących, z wyrytymi dwustronnie napisami inskrypcyjnymi. Cmentarz jest historycznie związany z miejscową gminą żydowską. Macewy znajdujące się na terenie nekropolii o formach klasycyzujących należą do nielicznych tego typu zabytków kultury judaistycznej, zachowanych jeszcze na terenie Pomorza Gdańskiego. Teren cmentarza z aleją ma także walory krajobrazowe jako wyraźny akcent zieleni w zachodniej panoramie współczesnego miasta.

Starogard Gdański – Kocborowo, ul. Skarszewska 7, Zespół Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych.

Zespół Szpitala dla Nerwowo i Psychicznie Chorych w Kocborowie powstał z reparaacji wojennych Francji po przegranej wojnie francusko-pruskiej. Budowa rozpoczęta w 1894 r. przebiegała w dwóch etapach. Do roku 1896 powstał ciąg budynków gospodarczych i technicznych, budynek administracyjny i pawilony II, III, VI, VII, IX-XVI, XVIII, XIX, XXII, XXIII, XXV. W I. 1896-1898 zbudowano pawilony V, VIII, XVII, XX, XXI, XXIV. Z pierwotnego projektu nie zrealizowano pawilonów znajdujących się na planie założenia obok pawilonów II i III. Z ciągu budynków mieszkalnych dla pracowników szpitala najpóźniej, bo około 1920 r. powstały budynki 7G i 7H w kompleksie szpitala oraz budynki przy ul. Dr St. Kryzana (pierwszego dyrektora szpitala po pierwszej wojnie światowej) nr 2, 4, 6, 8, 10, 12, przy ul. Skarszewskiej 20 i 24 (2 budynki), a także przy ul. Sucharskiego 4.

Podstawową myślą kompozycyjną zespołu szpitalnego jest zasada regularności układu symetrycznego skupionego wokół głównej osi założenia. Na osi tej powstały budynki gospodarcze i techniczne dla całego zespołu, pawilony szpitalne po jednej stronie osi żeńskie po drugiej męskie są usytuowane symetrycznie względem tej osi. Architektura poszczególnych budynków eklektyczna o dachach dwu i czterospadowych o małym kącie nachylenia połaci. Niektóre obiekty wybudowano z użyciem form neogotyckich (wieża ciśnień, budynki przy ul. Skarszewskiej 24) oraz neorenesansowych (budynek administracyjny).

Układ zieleni w zespole szpitalnym stanowi wyjątkowej klasy rozwiązanie kompozycyjne zrealizowane równocześnie z budową kompleksu szpitala. Znajdują się tu trzymowane aleje i szpalery lipowe, głogowe, jesionowe oraz ogrodowe partery. Przy budynku dyrekcji oraz budynkach mieszkalnych pracowników występują układy szpalerowe dębów, podkreślające granice poszczególnych "posesji" oraz ciekawe okazy drzew importowanych: buki zwisające, dęby szypułkowe, klon cukrowy, lipa strzępolistna. W kompozycji parkowej znajdują się także takie elementy jak sztuczne, zadrzewione wzniesienie z przeprowadzonymi alejami. Część cmentarna posiada drzewostan kwaterowy głównie iglasty.

Stan zachowania zespołu średni, część budynków ze względu na zły stan stolarek i pokrycia dachowego wymaga remontów i konserwacji.

Sucumin, gm. Starogard Gdański, zespół pałacowo – parkowy.

Pałac powstał w XIX w. na murach starego, zapewne gotyckiego dworu należącego pierwotnie do Sucumińskich, w XVII w. - Glińskich, Golianów, Rembowski, Gralewskich, a od poł. XVIII w. kolejno - Grąbczewskich, Czarlińskich, Łebskich. W latach 60-tych XIX w. po zachodniej stronie dworu wzniesiono dwukondygnacyjny budynek z łącznikiem o formach neoklasycystycznych. Ok. 1890 r. rozebrano mury starego dworu i rozbudowano zachodnie, piętrowe skrzydło w kierunku wschodnim, wznosząc okazały pałac o eklektycznych formach.

Po 1945 r. w pomieszczeniach dawnej biblioteki i jadalni, znajdujących się w środkowej części parteru po stronie południowej urządzono czynną do dziś kaplicę. W latach 60-tych XX w. przebudowano dolną część elewacji północnej skrzydła wschodniego, zlikwidowano tzw. zimowy ogród przy ścianie południowej, do łącznika między skrzydłem starszym i nowym od południa dostawiono dwukondygnacyjną przybudówkę. W latach 1968-1969 odnowiono wnętrza pałacu, w 1976 r. wymieniono pokrycie dachu z łupku na blachę ocynkowaną.

Pałac składa się z dwóch murowanych, otynkowanych części: budynku zachodniego, dwukondygnacyjnego, wspartego na wysokim kamiennym cokole, z parterowym łącznikiem i przylegającego od wschodu asymetrycznego w planie, piętrowego skrzydła, powstałego w wyniku przebudowy dokonanej w końcu XIX w. Cała budowla na rzucie nieregularnego, mocno wydłużonego prostokąta, nakryta odrębnymi dwuspadowymi dachami, podpiwniczona. Budynek zachodni, prostokątny w planie, ustawiony prostopadłe do skrzydła nowego, posiada klasycystyczny wystrój tynkarski.

Elewację południową ujmują kanelowane korynckie pilastry (para górna) i skromne, o motywie płycin i kół - w części dolnej. Trzy prostokątne, sześciopolewe okna parteru, sklepione półkuliście, zdobią bogate obramienia w formie żłobkowanych korynckich pilastrów złączonych górą arkadowo; pola podokienne wypełnione prostokątnymi, profilowanymi płycinami. Obramienia trzech dziesięciopolewych otworów okiennych górnej kondygnacji powtarza prostą formę narożnych pilastrów przyziemia. Elewację wieńczy trójkątny szczyt z półokrągłym oknem pośrodku; naroża szczytu pierwotnie zdobiły kamienne sterczyny w formie palmet. Przy bocznej ścianie zachodniej - zniszczony ceglany taras pozbawiony balustrady. Podział ściany północnej skrzydła zachodniego tworzą dwie pary prostokątnych otworów okiennych, zwieńczonych trójkątnymi przyczółkami wspartymi na korynckich pilastrach. Okna niskiego łącznika od północy zachowały profilowane obramienia z uszakami akcentującymi górne naroża i prostym kliniecem w kluczu. W dachu - lukarna o falistym wykroju zakończona kulą. Przyziemie zachodniej części budowli boniowane w tynku.

Elewację południową i północną nowego skrzydła akcentują dwa analogiczne płytkie, trzyosiowe ryzality, zwieńczone bogatymi szczytami o falistym, esowatym wykroju, obwiedzionymi profilowanym gzymsem, pod którym biegnie ozdobny kostkowy fryz. W zwieńczeniu szczytów - dekoracyjne zworniki w formie fantastycznej głowy ludzkiej, zakończone muszlą w obramieniu pary leżących wolut. W drugiej kondygnacji ryzalitu

południowego - trzy dwuskrzydłowe okna, sklepione półkoliście, ujęte w profilowane obramienia.

Wejście do kaplicy w środkowej części skrzydła po stronie południowej poprzedza kamienny taras ze schodami i żeliwną ozdobną balustradą z wazonami kwiatowymi, pierwotnie oszklony i mieszczący tzw. zimowy ogród.

W narożniku południowo-wschodnim wznosi się trzykondygnacyjna, czworoboczna wieża zwieńczona namiotowym daszkiem, z półokrągłym piętrowym ryzalitem przy ścianie południowej, nakrytym cebulastym hełmem. W obu kondygnacjach ryzalitu przeprute po cztery wysokie, prostokątne otwory okienne w obramieniu okrągłych kolumniek - w przyziemiu i profilowanych opasek w formie wstęgi - w części górnej. Falisty, profilowany gzyms półszczytu wypełniającego narożną przestrzeń południowej elewacji korpusu głównego przechodzi na zachodnią elewację wieży i obiega z trzech stron jej górną kondygnację; w załamaniach gzymsu od wsch. i zach. umieszczone analogiczne ozdobne kartusze; podtrzymywane przez kłosa złączone wstęgą. U styku południowej elewacji skrzydła i zachodniej ściany wieży wtopiona półokrągła wieżyczka z małym tarasem, na dachu otoczonym żeliwną balustradą.

Szczytowa ściana wschodnia zaakcentowana parterowym ryzalitem z bogatą dekoracją sztukatorską o motywach wczesnej secesji, jak płyciny i kartusze ornamentalne, muszle, liście akantu i kłosa. Nad ryzalitem - taras z kamienną balustradą, na który prowadzi szeroki, prostokątny otwór drzwiowy, zwieńczony półokrągłym tympanonem wypełnionym płaskorzeźbionym motywem kobiecej głowy w obramieniu rogów obfitości podtrzymujących muszle, ryzalit wieńczy falisty szczyt z ozdobną kamienną kulą. Narożnik północno-wschodni nowego skrzydła flankuje okrągła dwukondygnacyjna wieżyczka, nakryta kopulastym hełmem z ażurową latarnią zakończoną wysoką sterczyną.

Wejście do sieni umieszczone w przyziemiu ryzalitu pn. prowadzi kamiennymi schodami przez kryty drewniany ganek z ażurowo wyciętym szczytem dwuspadowego daszku. Otwory okienne wschodniej części elewacji pn. zdobią tynkowane opaski w formie wstęgi, spięte u góry klińcem z muszlą. W dachu skrzydła od tej strony trzy prostokątne lukarny, nakryte czworobocznymi namiotowymi daszkami.

Pod sienią zachowany fragment gotyckiej piwnicy sklepionej beczkowo z małym, głęboko rozglifionym oknem; grubość murów fundamentowych w tej części budowli wynosi ok. 1,5 metra.

Na zachód i północny zachód od pałacu wznoszą się stare zabudowania gospodarcze: ceglana gorzelnia z wieżą transformatorową, zbudowana w 1873 r.; dom zarządcy, murowany budynek stajni z końca XIX w. oraz w kierunku pn.-wsch. – współczesna pałacowi chlewnia (dawny spichlerz) i druga murowana stajnia, przebudowana po 1945 r.

Od południa pałac otacza duży, stary park o charakterze leśnym.

Stan zachowania średni, obiekt zaniedbany, widoczne znaczne ubytki tynku i zawilgocenie murów zewnętrznych.

Szczodrowo, gm. Skarszewy, kościół parafialny p.w. Św. Apostołów Szymona i Judy.

Kościół parafialny p.w. Św. Apostołów Szymona i Judy został wzniesiony na początku XVII wieku i był wielokrotnie przebudowywany: w 1687 r. rozbudowano wieżę, w 1735 r. znacznie wydłużono prezbiterium, w l. 1885-89 dokonano zmiany wystroju wnętrza, w 1897 r. zastąpiono leżące na głazach przyciesia podmurówką z czerwonej cegły, a w 1903 r. wytynkowano od środka ściany kościoła, niszcząc stare polichromie. Świątynia jest drewniana, odeskowana, orientowana, salowa, z wydłużonym trójbocznie zamkniętym prezbiterium i kwadratową wieżą od zachodu, dach oraz hełm wieży kryte gontem.

Stan zachowania kościoła dobry. W 2010 r. wyremontowano dach i elewację kościoła, ściany kompleksowo zabezpieczono przed działaniem wilgoci, glonów i grzybów. W świątyni zamontowano też nowoczesną instalację przeciwpożarową.

Szpegawsk, gmina Starogard Gdański, zespół dworsko-parkowy.

Dwór wzniesiony około 1800 roku, przebudowany w końcu XIX i na pocz. XX w. Założony na planie wydłużonego prostokąta, murowany, otynkowany, parterowy, podpiwniczony, z dwoma niewielkimi skrzydłami bocznymi od zachodu, przylegającymi pod kątem prostym do budynku głównego. Korpus główny pokryty dachem mansardowym z dwoma lukarnami od wschodu i jedną od zachodu, skrzydła - dachem naczółkowym.

Na osi korpusu głównego z obu stron trzyosiowe, dwukondygnacyjne ryzality, rozczłonkowane gładkim pilastrami, zwieńczone trójkątnymi tympanonami w profilowanych obramieniach, z owalnym oknem pośrodku; tympanon ryzalitu wschodniego flankowany na narożach dwoma stylizowanymi muszlami. Elewację korpusu i skrzydeł wieńczą profilowane gzymsy. Ściany przeprute dużymi, prostokątnymi, dziesięciopłowymi oknami w opaskach. W przyziemiu ryzalitu wschodniego, przykrytym XX-wieczną drewnianą werandą, usytuowane główne wejście do budynku, w którym znajdują się klasycystyczne, płycinowe drzwi ze starymi okuciami i zamkiem. Przed wejściem od strony ogrodowej - wysoki kamienny taras ze schodami.

Do narożnika południowo-zachodniego dworu w końcu XIX w. dobudowano piętrową, murowaną oficynę z cofniętym podcieniem od strony wschodniej, wspartym na sześciu okrągłych drewnianych kolumnach.

Od zachodu dwór otoczony jest dużym parkiem krajobrazowym.
Stan zachowania dworu bardzo dobry.

Szteklin, gm. Lubichowo, zespół dworski z folwarkiem (dwór, spichlerz, obora).

Zespół dworski usytuowany na północnym brzegu jeziora Szteklin, składa się z budynku mieszkalnego oraz trzech budynków gospodarczych - spichlerza, obory i stodoły, wznoszonych etapami w okresie od 2 ćw. XIX wieku do początków XX wieku.

Dwór z 1 poł. XIX wieku, częściowo przebudowany w końcu XIX wieku. Wzniesiony w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, modrzewiowy, na wysokiej podmurówce, podpiwniczony od strony południowo-zachodniej; mury

wewnętrzne o konstrukcji szkieletowej, wypełnionej cegłą. Założony na planie regularnego prostokąta, parterowy, siedmioosiowy, z dachem naczółkowym krytym karpiówką; w środku dachu od ogrodu lukarna w formie wolego oka, z promienistym podziałem stolarki. Pod okapem ścian wzdłużnych biegnie drewniany, profilowany gzyms, naroża budynku opilastrowane. Wszystkie otwory okienne pierwotne, prostokątne, ośmiopolowe, w drewnianych obramieniach, od północy, zachodu i południa - z okiennicami. Szczyty boczne, o konstrukcji szkieletowej wypełnionej cegłą, ujmują po dwa prostokątne otwory okienne. Na północny wschód od dworu usytuowany spichlerz, ceglany budynek z końca XIX w., prostokątny w planie, z dwuspadowym dachem krytym karpiówką. Północną stronę obejścia zajmuje wielka murowana obora (dawna stajnia – wozownia), wzniesiona około połowy XIX wieku, dwukrotnie przebudowywana w latach 70-ych XIX wieku i początku XX wieku, ceglana, na planie mocno wydłużonego prostokąta, z wysokim dwuspadowym dachem krytym karpiówką. Od zachodu podwórze gospodarcze zamyka drewniany budynek stodoły pochodzący z początku XX wieku.

Na tyłach domu znajduje się niewielki park z cennym, starym drzewostanem (dęby, lipy, kasztany, świerk, tuja).

Stan zachowania dworu bardzo dobry.

5.5.2. Zabytki postulowane do objęcia ochroną prawną

Parki kulturowe

Ze względu na zachowane wartości przestrzenne, architektoniczne oraz historyczne i kulturowe wsi Długie (gm. Osieczna) oraz Kasparus (gm. Osiek) postuluje się objęcie ich ochroną konserwatorską w formie utworzenia parku kulturowego.

W oparciu o art. 16 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi, charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. W uchwale określa się nazwę parku kulturowego, jego granice, sposób ochrony, a także zakazy i ograniczenia.

Utworzenie parku kulturowego wiąże się ze sporządzeniem planu ochrony parku kulturowego. Plan ochrony jest dokumentem wewnętrznym gminy – powinien posiadać rangę aktu prawnego jako np. załącznik do uchwały rady gminy o utworzeniu parku kulturowego (bądź dokument sporządzony w dalszym trybie postępowania), zawierającego wiążące ustalenia dla sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Służy praktycznej realizacji celów ochrony parku kulturowego zarówno w odniesieniu do zasobów krajobrazu objętego ochroną (zagospodarowania terenu), jak i do działań i procesów tam zachodzących (zarządzania parkiem)⁶³.

Szczegółowe zasady utworzenia parku kulturowego zawarto w opracowaniu zbiorowym autorstwa A. Böhma, M. Łuczyńskiej – Bruzdy, J. Środulskiej – Wielgus, K. Wielgusa, U. Forczek – Brataniec, K. Stokłosa, A. Skrzyńskiej „Zasady tworzenia Parku Kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania planu jego ochrony. Materiały instruktażowe dla gminnych samorządów terytorialnych, autorów planów ochrony, wojewódzkich i samorządowych konserwatorów zabytków”, które dołączono do niniejszego jako materiał uzupełniający. Są to materiały instruktażowe dla gminnych samorządów terytorialnych, autorów planów ochrony, wojewódzkich i samorządowych konserwatorów zabytków.

Długie, gmina Osieczna, układ ruralistyczny.

Wieś ulicówka nad jeziorem Długie, z zachowaną drewnianą, tradycyjną kociewską zabudową mieszkalną i gospodarczą. Chaty o niewielkich rozmiarach, wzniesione w konstrukcji wieńcowo-zrębowej, kryte strzechami, doświetlone niewielkimi oknami, zamykanymi okiennicami.

Miejscowość w 2 poł. XV w. była wsią królewską, należącą do starostwa gniewskiego. Pod względem sądowym, skarbowym i sejmikowym podlegała powiatowi tczewskiemu. Grunty nazywane Długiennica w 1753 r. zostały nadane węglarzowi Pawłowi Szczygielskiemu. Dla

⁶³ Zasady tworzenia Parku Kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania planu jego ochrony. Materiały instruktażowe dla gminnych samorządów terytorialnych, autorów planów ochrony, wojewódzkich i samorządowych konserwatorów zabytków, oprac. zb. A. Böhm, M. Łuczyńska – Bruzda, J. Środulska – Wielgus, K. Wielgus, U. Forczek – Brataniec, K. Stokłosa, A. Skrzyńska, Kraków 2005, s. 3;

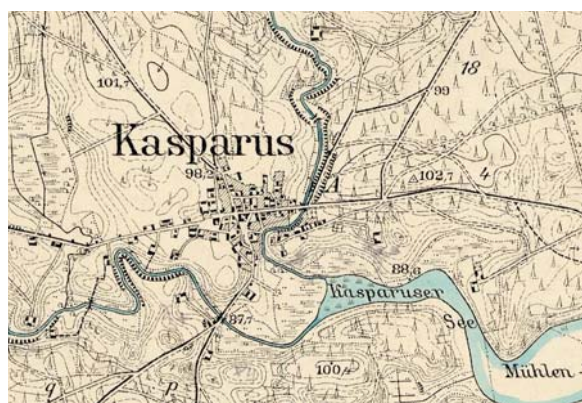
potrzeb hodowli pszczoł teren ten został w 1757 r. powiększony o łąki i las. W 1789 r. królewska osada miała 2 dymy. W 1830 r. do miejscowości należały dwie włóki, 21 mórg, i

48,3 pręty. W 1868 r. 375,18 mórg⁶⁴. W ostatniej ćwierci XIX w. we wsi mieszkało 108 katolików, było tu 14 domów mieszkalnych⁶⁵. Po epidemii cholery założono cmentarz choleryczny za wsią. Na terenie wsi na przełomie XIX i XX w. powstała jednoklasowa szkoła, która została zamknięta w 1966 r.⁶⁶

Kasparus, gmina Osiek, układ ruralistyczny.

Wieś wielodrożnica nad Świętą Strugą, na zachód od jej ujścia do Wdy, otoczona częściowo mokradłami; leży około 10 km od Ocypla. Część wsi położona na wysokiej, piaszczystej krawędzi doliny Świętej Strugi, przy drodze do Szlagi, nosi nazwę Kalwaryjka, a centrum (węzeł ulic) – Kozi Rynek.

Wieś wzmiankowana dopiero w 1644 r., ale należy przyjąć, że powstała znacznie wcześniej. Początkowo znajdowały się tam tylko budy smolarskie, ale z czasem wykształciła się wieś. Kolejna wzmianka pochodzi z

1760 r. pod nazwą :”KasparsHus”. Jeszcze w 1866 r. miejscowość była małą wsią bez szkoły⁶⁷.

Znana przede wszystkim ze strajku szkolnego w obronie mowy polskiej, który trwał 28 dni (styczeń – luty 1907 r.) i przerwany został siłą. Sąd w Starogardzie skazał rodziców 25 uczestników strajku na kary więzienia od 3 do 18 miesięcy oraz kary pieniężne od 300 do 600 marek i zapłatę kosztów sądowych. W latach międzywojennych wieś rozwinęła się dzięki zatrudnieniu jej mieszkańców przy wyrębie borów, dotkniętych klęską sówki chojnowki. Z ostatniej wojny Kasparus wyniósł partyzanckie tradycje. Kilku mieszkańców było w oddziałach partyzanckich, walcząc m.in. w słynnej bitwie pod Błędem, stoczonej 27 października 1944 r.⁶⁸

Na południowym krańcu wsi stoi neogotycki kościół ryglowy z pocz. XX w. oraz zabytkowa, drewniana plebania z poł. XIX w. Na zabudowę wsi składa się drewniana zabudowa z przełomu XIX i XX w., reprezentująca regionalne budownictwo Kociewia.

⁶⁴ J. Milewski, Dzieje wsi..., s. 77;

⁶⁵ Słownik Geograficzny..., t. II, s. 37;

⁶⁶ J. Milewski, Dzieje wsi..., s. 77-78;

⁶⁷ tamże, s. 118;

⁶⁸ S. Gołabek, Kociewie..., s. 113-114;

Obiekty i zespoły zabudowy proponowane do wpisu do rejestru zabytków:

- zespół dawnej Strzelnicy Miejskiej przy ul. Mickiewicza, Starogard Gdański,
- chata, Bobowo, ul. Gdańska 92,
- kościół parafialny, Huta Kalna (gm. Czarna Woda),
- układ parku z drewnianym dworem łącznie ze służą, Wdecki Młyn (gm. Lubichowo),
- zespół dworsko-parkowy, Zielona Góra (gm. Lubichowo),
- zagroda, Okarpiec 1 (gm. Osiek),
- zagroda, Osiek, ul. Partyzantów Kociewskich nr 52,
- budynek mieszkalny, Osiek, ul. Kwiatowa 22,
- budynek mieszkalny, Wycinki 27 (gm. Osiek),
- indywidualnie – historyczną zabudowę mieszkalną i gospodarczą wsi Kasparus (gm. Osiek),
- układ ruralistyczny wsi Suchobrzeźnica (gm. Osiek),
- budynek mieszkalny, Długie 5 (gm. Osieczna),
- budynek mieszkalny, Długie 9 (gm. Osieczna),
- budynek mieszkalny, Długie 10 (gm. Osieczna),
- budynek mieszkalny, Długie 21 (gm. Osieczna),
- budynek mieszkalny, Klaniny 20 (gm. Osieczna),
- budynek mieszkalny, Klaniny 39 (gm. Osieczna),
- budynek mieszkalny, Osieczna, ul. Kościuszki 44,
- budynek mieszkalny, Osieczna, ul. Sienkiewicza 20,
- budynek mieszkalny, Osówek 75 (gm. Osieczna),
- budynek mieszkalny, Osówek 83 (gm. Osieczna),
- budynek mieszkalny, Szlachta, ul. Ceramiczna 5, (gm. Osieczna),
- budynek mieszkalny, Szlachta, ul. 3 Maja 53, (gm. Osieczna),
- budynek mieszkalny, Zdrójno 4 (gm. Osieczna),
- budynek mieszkalny, Zdrójno 13 (gm. Osieczna),
- budynek mieszkalny, Zimne Zdroje 18 (gm. Osieczna),
- kuźnia wiejska, Lalkowy (gm. Smętowo Graniczne),
- dom mieszkalny nr 10, Bobrowiec (gm. Smętowo Graniczne),
- park podworski, Frąca (gm. Smętowo Graniczne),
- dawna karczma, szkoła i kaplica Kamionka (gm. Smętowo Graniczne),
- plebania, Lalkowy (gm. Smętowo Graniczne),
- organistówka, Lalkowy (gm. Smętowo Graniczne),
- szpitalik przykościelny, Lalkowy (gm. Smętowo Graniczne),
- dwór – rządcówka, Lalkowy (gm. Smętowo Graniczne),
- czworak – chata „Babci Kaniowej”, Lalkowy (gm. Smętowo Graniczne),
- park podworski, Rynkówka (gm. Smętowo Graniczne),
- park podworski, Smarzewo (gm. Smętowo Graniczne),
- czworak podworski, Smarzewo 6 (gm. Smętowo Graniczne),
- zespół dworca i stacji kolejowej PKP, Smętowo Graniczne,
- kościół p.w. św. Jana Chrzciciela, Kleszczewo (gm. Zblewo),
- zespół folwarczny z parkiem, Radziejewo (gm. Zblewo),
- zespół stacyjny z XIX w., Zblewo.

6. Analiza szans i zagrożeń - ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu.

SILNE STRONY	SŁABE STRONY
<ul style="list-style-type: none"> - atrakcyjne położenie powiatu pod względem przyrodniczym i krajobrazowym, - korzystne położenie geograficzne - w niewielkiej odległości od słynnego w całym kraju zespołu pocysterskiego w Pelplinie, - bogate dziedzictwo kulturowe i historyczne, - bardzo dobre rozpoznanie zasobów dziedzictwa kulturowego z terenu powiatu, - duża ilość obiektów zabytkowych, - świadomość kulturowa Kociewia, - bogata baza szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych, konnych), - rozwinięta baza noclegowa dla potrzeb turystyki i agroturystyki, - korzystny układ szlaków komunikacyjnych (autostrada A 1, trasa międzynarodowa Berlin – Królewiec). 	<ul style="list-style-type: none"> - brak wypracowanych działań na rzecz dofinansowania prac remontowych, konserwatorskich i renowacyjnych przy zabytkach, - brak wypracowanych form współdziałania w zakresie ochrony zabytków z gminami z terenu powiatu, - niewystarczająca promocja zasobów dziedzictwa kulturowego powiatu jako towaru turystycznego, - zły stan techniczny obiektów zabytkowych, - niska świadomość społeczna o konieczności należytego dbania o zabytki;
SZANSE	ZAGROŻENIA
<ul style="list-style-type: none"> - możliwość uzyskania środków pomocowych z UE na poprawę stanu zasobów dziedzictwa kulturowego, - możliwość wykorzystania większej ilości imprez promocyjnych i kulturalno-folklorystycznych do rozpropagowania możliwości wypoczynkowych, - możliwość wykorzystania istniejących szlaków turystycznych do rozpropagowania możliwości wypoczynkowych, - poszerzenie tras turystycznych i szlaków o miejsca i obiekty zabytkowe, - rozbudowa baz turystycznych z wykorzystaniem obiektów i obszarów o wartościach historycznych i kulturowych, - możliwość rozwinięcia i poszerzenia oferty kulturalnej, naukowej i turystycznej dzięki powstaniu SIK „Grodzisko Owidz”. 	<ul style="list-style-type: none"> - ograniczone możliwości pozyskania środków zewnętrznych na realizację zadań związanych z ochroną zabytków z uwagi na wysoką konkurencyjność innych powiatów i regionów, - niedostatek środków w regionie i kraju na wspomaganie działań mających na celu poprawę stanu zasobów dziedzictwa kulturowego, - malejące dotacje państwa na prowadzenie działalności z zakresu ochrony zabytków, - konkurencyjność powiatów sąsiadujących, - samowolne działania na zabytkach bez uzgodnień konserwatorskich, - brak gotowych projektów budynków mieszkalnych i gospodarczych nawiązujących do miejscowej tradycji, które można by było wykorzystać przy realizacji kolejnych inwestycji.

Powiat starogardzki wyróżnia bogactwo dziedzictwa kulturowego, przejawiające się nie tylko w postaci unikatowych w skali kraju obiektów pojoannickich, charakterystycznych dla Pomorza zabytków pokrzyżackich, różnorodnej architektury sakralnej, historycznej architektury zabytkowych miast, licznych zespołów pałacowo-parkowych, ale przede wszystkim w postaci drewnianego, tradycyjnego budownictwa ludowego.

Według danych ze spisu powszechnego z 1972 r. na terenie powiatu starogardzkiego (bez gminy Skarszewy) istniało 900 obiektów wzniesionych w konstrukcji drewnianej przed 1917 rokiem. Prowadzone ponad trzydzieści lat później badania przez pracowników Muzeum – Kaszubskiego Parku Etnograficznego we Wdzydzach⁶⁹ wykazały, że ze wschodniej i północnej części powiatu starogardzkiego zniknęła niemal całkowicie historyczna, drewniana zabudowa, natomiast we wsiach południowej i zachodniej części powiatu (m.in. w Osieku, Karszanku, Kasparusie, Osiecznej, Ocyplu, Wdzie, Kaliskach, Małym Krównie) zachowała się znaczna grupa budynków drewnianych o zróżnicowanej dacie budowy.

Zachowane obiekty drewnianego budownictwa ludowego nie są objęte, poza nielicznymi wyjątkami, pełną ochroną konserwatorską w postaci wpisu do rejestru zabytków. Część z tych obiektów objęta jest ochroną na podstawie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, część włączona została do gminnych ewidencji zabytków (lub wkrótce zostanie).

Pomimo występowania nadal znacznej liczby drewnianego budownictwa w południowej i zachodniej części powiatu, jego istnienie w najbliższej przyszłości jest zagrożone przez nieumiejętne działania inwestorów, którzy przebudowują i rozbudowują te obiekty bez poszanowania ich pierwotnej bryły oraz bez wykorzystania pierwotnych materiałów konstrukcyjnych i wykończeniowych. Budynki te z roku na rok znikają z krajobrazu ziemi starogardzkiej, wypierane przez współczesne murowane obiekty, pozbawione cech stylowych charakterystycznych dla regionalnego budownictwa ludowego.

Dla pełnego rozeznania zasobów dziedzictwa kulturowego niezbędne byłoby podjęcie badań nad zachowanym regionalnym budownictwem drewnianym.

Działania władz samorządowych powinny zmierzać do objęcia ochroną historycznych układów ruralistycznych wsi, które charakteryzują się dużym nasyceniem budownictwa drewnianego i posiadają zachowany układ przestrzenny, a także zespołów zabytkowych budynków i pojedynczych zagród. W tego rodzaju działaniach wskazane byłoby podjęcie współpracy powiatu z gminami w celu utworzenia parków kulturowych, objęcia ochroną konserwatorską cennych układów ruralistycznych poprzez zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, prowadzenia gminnych ewidencji zabytków.

Ważnym elementem na rzecz ochrony jest upowszechnianie wiedzy wśród mieszkańców powiatu o konieczności należytego dbania o zabytki jako naszego wspólnego dziedzictwa.

W celu zachowania tradycyjnego budownictwa drewnianego należałoby opracować metody i rozwiązania techniczne, które pozwoliłyby właścicielom na podniesienie standardu swoich domów, a jednocześnie pozwoliłyby na zachowanie pierwotnych rozwiązań konstrukcyjnych i na powrót do tradycyjnych materiałów wykończeniowych (np. pokryć dachowych, stolarki okiennej i drzwiowej).

Dla ochrony krajobrazu kulturowego należałoby stworzyć katalog typów zabudowy regionalnej o funkcji mieszkaniowej i gospodarczej, wraz z propozycjami rozwiązań architektonicznych, skupiających charakterystyczne cechy budownictwa powiatu

⁶⁹ S. Klein, T. Sadkowski, Tradycyjna architektura drewniana w powiecie starogardzkim – przemijający pejzaż kulturowy, w: Rydwan, Roczniki Muzealne Ziemi Kociewskiej w Starogardzie Gdańskim, 1/2006, s. 100;

starogardzkiego, który promowałyby stosowanie na tym terenie tego typu projektów przy realizacji nowej zabudowy.

Pomoc samorządów mogłaby również uwzględniać obniżenie podatków właścicielom takich zabudowań, jak również możliwość dofinansowania prac konserwatorskich czy restauratorskich prowadzonych przy zabytkowych obiektach.

7. Założenia programowe

Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017 ma służyć ochronie, sukcesywnej rewaloryzacji i wykorzystaniu lokalnych zasobów dziedzictwa kulturowego do różnych dziedzin życia społecznego.

Ramy programowe *Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017* wyznaczają tezy problemowe, wskazujące na:

- ❖ umożliwienie finansowania i racjonalnego wykorzystania środków finansowych na utrzymanie krajobrazu kulturowego oraz ratowanie obiektów o szczególnych wartościach historycznych,
- ❖ wspieranie i kreowanie różnorodnych form i metod umożliwiających ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami – stymulowanie zasad partnerstwa oraz odpowiedzialności właścicieli obiektów o podstawowym znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego na terenie Powiatu Starogardzkiego,
- ❖ podnoszenie walorów zabytkowych i wykorzystanie ich w promocji kultury i dla rozwoju turystyki w powiecie, a zwłaszcza jako czynnika wpływającego na rozwój gospodarczy powiatu,
- ❖ umożliwienie kreowania i realizowania lokalnych projektów związanych z kompleksowymi pracami konserwatorskimi i restauratorskimi oraz chroniącymi krajobraz kulturowy dla osiągnięcia zauważalnych i wymiernych efektów jakościowej zmiany,
- ❖ kreowanie modelu odpowiedzialności za zasoby dziedzictwa kulturowego w powiecie wśród mieszkańców i we władzach samorządowych,
- ❖ wspieranie aktywności lokalnej w działaniach mających na celu poszanowanie materialnego dziedzictwa oraz zachowanie własnej odrębności i tożsamości / kultura mniejszości narodowych/,
- ❖ poszukiwanie i wspieranie projektów związanych z kreowaniem i wdrażaniem nowych form opieki nad zabytkami i ich promocji (np. szlaki turystyczno-historyczne, ożywianie zabytków),
- ❖ włączenie kultury i dziedzictwa kulturowego w obszar interwencji i wsparcia zgodnie z zasadami planowania i wdrażania programów prorozwojowych, stosownie do oczekiwań mieszkańców powiatu poprzez uznanie znaczenia dziedzictwa kulturowego w rozwoju społeczno-ekonomicznym Powiatu Starogardzkiego.

Celem strategicznym *Programu Opieki Nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014 – 2017* jest:

**ZACHOWANIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO
SŁUŻĄCE SPOŁECZNO-GOSPODARCZEMU ROZWOJOWI POWIATU**

Metodą do realizacji tak określonego celu będzie:

Jakościowe i ilościowe powiększenie form ochrony zabytków i opieki nad zabytkami stosowanych przez władze powiatu przy wykonywaniu zadań własnych realizowanych na rzecz lokalnego środowiska: infrastruktury podstawowej, społecznej oraz lokalnej społeczności (zasobów ludzkich).

Cel będzie realizowany w ramach trzech Priorytetów:

- I. ZARZĄDZANIE DZIEDZICTWEM KULTUROWYM POWIATU**
- II. OCHRONA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWIATU**
- III. POPULARYZACJA I DOKUMENTACJA WALORÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU**

Priorytet I: ZARZĄDZANIE DZIEDZICTWEM KULTUROWYM POWIATU	
kierunki działań	zadania
<p>1. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych</p>	<ul style="list-style-type: none"> • współpraca z gminami w zakresie opracowania projektów rewaloryzacji przestrzeni publicznych; • podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością powiatu; • prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich przy obiektach zabytkowych stanowiących własność powiatu (w ramach opracowanego planu remontów); • rewaloryzacja zespołów zabytkowej zieleni – parków stanowiących własność powiatu (w ramach opracowanego planu rewaloryzacji); • opracowanie planu systematycznych kontroli stanu utrzymania i sposobu użytkowania obiektów zabytkowych, znajdujących się w zasobach powiatowych; • monitorowanie stanu zachowania zabytków z terenu powiatu i tworzenie baz danych najbardziej zagrożonych zabytków; • wspieranie właścicieli obiektów zabytkowych poprzez dofinansowanie prac restauratorskich, konserwatorskich i remontów przy zabytkach ruchomych i nieruchomych na podstawie stosownej uchwały; • wspieranie działań związanych z zabezpieczeniem obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom, znakowanie i ewidencjonowanie zabytków ruchomych itp.).

<p>2. Podejmowanie działań umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami</p>	<ul style="list-style-type: none"> • współpraca z urzędami pracy w zakresie prowadzenia bieżących prac pielęgnacyjnych, porządkowych i zabezpieczających przy zabytkach; • wspieranie szkolenia osób bezrobotnych w rzemiosłach związanych z tradycyjną sztuką budowlaną w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki; • wsparcie utrzymywania na rynku pracy zanikających rzemiosł i zawodów w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki i Funduszu Pracy; • wspieranie rozwoju gospodarstw agroturystycznych w zabytkowych obiektach budownictwa drewnianego oferujących wypoczynek i rozrywkę (regionalne potrawy, zwyczaje itp.) oparte na miejscowych tradycjach; • wspieranie rozwoju regionalnych izb pamięci, skansenów itp.
--	--

Priorytet II: OCHRONA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWIATU	
kierunki działań	zadania
1. Rozszerzenie zasobu i ochrony środowiska kulturowego powiatu	<ul style="list-style-type: none"> • współpraca z gminami w zakresie utworzenia parków kulturowych; • wspieranie gmin w działaniach mających na celu objęcie ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków wsi o zachowanej strukturze przestrzennej; • wspieranie właścicieli obiektów zabytkowych w działaniach mających na celu objęcie ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków zabytkowych budynków mieszkalnych i gospodarczych będących świadectwem tradycji kociewskich; • konsekwentne wdrażanie zapisów dokumentów programowych w odniesieniu do zabytków i krajobrazu kulturowego powiatu; • egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną określonych w dokumentach programowych odnoszących się do zabytków (głównie w zakresie wysokości zabudowy, jej charakteru i funkcji); • walka z samowolami budowlanymi na obszarach objętych ochroną konserwatorską.

Priorytet III: PROMOCJA, EDUKACJA I DOKUMENTACJA WALORÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU	
kierunki działań	zadania
1. Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym	<ul style="list-style-type: none"> • udostępnienie informacji o zabytkach powiatu na stronie internetowej powiatu; • tworzenie powiatowego systemu informacji i promocji (bazy danych) środowiska kulturowego; • opracowywanie <i>map zabytków powiatu</i>, jako formy promocji w porozumieniu z gminami; • organizowanie konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych z zakresu wiedzy o zabytkach z terenu powiatu.
2. Promocja dziedzictwa kulturowego	<ul style="list-style-type: none"> • wspieranie i współpraca z gminami w zakresie inicjowania i organizacji obchodów Europejskich Dni Dziedzictwa na obszarze powiatu; • wydawanie i wspieranie działań związanych z wydawaniem publikacji (w tym folderów promocyjnych, przewodników) poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego powiatu; • wspieranie i współpraca z gminami w zakresie wprowadzenia i upowszechniania tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej poprzez wspieranie i organizowanie zajęć edukacyjnych; • opracowywanie prac studialnych o tematyce związanej z kulturą i zabytkami powiatu (studia historyczno-urbanistyczne, studia krajobrazowe, katalogi typów m.in. zabudowy regionalnej, detalu architektonicznego, nekropolii); • wykonywanie inwentaryzacji architektoniczno-konserwatorskiej zagrożonych obiektów zabytkowych; • włączanie do szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych, konnych) obiektów zabytkowych.

8. Instrumentarium realizacji programu opieki nad zabytkami

8.1. Instrumenty prawne

Problematyka zachowania dziedzictwa kulturowego zostanie uwzględniona przez władze powiatu przy uchwalaniu przepisów prawa miejscowego.

8.2. Instrumenty koordynacji

Realizacja Programu wymaga współpracy z instytucjami ochrony zabytków różnych szczebli, w tym współpracy z Muzeum Ziemi Kociewskiej, Skarszewskim Centrum Ekspozycji Historycznych w Skarszewach, Izbą Pamięci Izzydora Gulgowskiego w Iwicznie, Kociewską Izbą Twórczości Ludowej w Wycinkach, Izbą Pamięci Józefa Wybickiego Zamek w Skarszewach Gminny Ośrodek Kultury w Skarszewach oraz Diecezją Pelplińską i parafiami z terenu Powiatu Starogardzkiego i właścicielami obiektów zabytkowych.

8.3. Instrumenty finansowe

Podstawowym narzędziem finansowym będą dotacje celowe udzielane na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (na podstawie projektowanej uchwały o dotacjach na prace konserwatorskie przy zabytkach z terenu powiatu).

Planowane jest również wykorzystanie funduszy unijnych oraz dostępnych dofinansowań samorządu województwa pomorskiego.

Samorząd zamierza ubiegać się o dofinansowanie na realizację projektów miękkich związanych z rozwojem zasobów ludzkich lub rozwojem obszarów wiejskich: na szkolenia, promocję, współpracę międzynarodową, tworzenie lokalnych oraz regionalnych produktów i marek turystycznych, tworzenie miejsc pracy związanych z dziedziną kultury, turystyki i edukacji. W tym wypadku, gdy wkład własny stanowi niewielki procent w stosunku do przyznawanych grantów (od 1,5 do 15 %), pozyskane środki będą w znaczący sposób wpływały na zwiększenie możliwości operacyjnych powiatu.

8.4. Instrumenty społeczne

W działaniach powiatu przewidywane jest prowadzenie działań z zakresu współpracy i współdziałania z właścicielami oraz użytkownikami zabytków (władzami kościelnymi i parafiami, osobami fizycznymi oraz spółkami), a także edukacja i informacja odnośnie dziedzictwa kulturowego Powiatu Starogardzkiego.

8.5. Instrumenty kontrolne

Zadania sformułowane w niniejszym programie przewidują stosowanie monitoringu jego realizacji w postaci monitoringu stanu środowiska kulturowego.

9. Zasady oceny realizacji programu opieki nad zabytkami

Za monitorowanie realizacji *Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017* odpowiada Zarząd Powiatu Starogardzkiego, który co dwa lata będzie przedstawiał Radzie Powiatu w Starogardzie Gdańskim sprawozdanie z realizacji programu.

Kryteria prowadzenia oceny realizacji programu opieki:

- poziom (w %) wydatków budżetu powiatu na ochronę i opiekę nad zabytkami,
- liczba i długość (w km) utworzonych szlaków turystycznych i ścieżek rowerowych,
- liczba zrealizowanych konkursów, wystaw i działań edukacyjnych na terenie powiatu,
- liczba przygotowanych/wydanych wydawnictw (w tym folderów promocyjnych, przewodników),
- liczba szkoleń/liczba osób biorących udział w szkoleniach związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego.

10. Źródła finansowania programu opieki nad zabytkami

10.1. Publiczne źródła finansowania

W celu właściwej i skutecznej ochrony zasobów kulturowych wykorzystane zostaną środki możliwe do zabezpieczenia z budżetu powiatu na ten cel, jak również w miarę możliwości prowadzone będą programy czerpiące z budżetów innych publicznych źródeł, tj.: Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji oraz województwa pomorskiego.

1. Powiat: w budżecie powiatu co roku zabezpieczane będą środki na zadania wynikające z niniejszego dokumentu.
2. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego: w ramach programu „Dziedzictwo Kulturowe - priorytet 1 - Ochrona zabytków” przeznaczonego na dotacje prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru oraz programu „Dziedzictwo kulturowe - priorytet 5 - Ochrona zabytków archeologicznych” przeznaczonego na dotacje związane z ewidencją i inwentaryzacją zabytków archeologicznych metodą badań powierzchniowych, w tym kontynuacja badań w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski oraz weryfikacja badań dotychczasowych; nieinwazyjnymi badaniami archeologicznymi z wykorzystaniem nowoczesnych metod i sprzętu; opracowaniem (monograficznym bądź syntetycznym) i publikacją wyników przeprowadzonych nie inwestorskich badań archeologicznych, w tym analizy i konserwacja pozyskanego materiału; analizami i konserwacją ruchomych zabytków archeologicznych przekazanych decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków do depozytu instytucji kultury (zadanie może być realizowane wyłącznie przez instytucje kultury).

10.2. Środki pomocowe

Powiat zamierza korzystać z dostępnych dla powiatu środków Unii Europejskiej w ramach różnych programów pomocowych, a także pomagać innym beneficjentom w pozyskiwaniu środków na cele związane z ochroną dóbr kultury.

Możliwości finansowania działań kulturalnych ze środków Unii Europejskiej:

A. Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko,

Priorytet „Kultura i dziedzictwo kulturowe”:

Działanie 11.1 „Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego o znaczeniu ponadregionalnym”,

Działanie 11.2 „Rozwój oraz poprawa stanu infrastruktury kultury o znaczeniu ponadregionalnym”,

Działanie 11.3 „Infrastruktura szkolnictwa artystycznego”.

B. Program Regionu Morza Bałtyckiego

Kierunek wsparcia: 4.1 Wzmacnianie rozwoju regionów metropolitalnych, miast i obszarów miejskich jako siły napędowej rozwoju gospodarczego

Kierunek wsparcia: 4.2 Strategiczne wsparcie zintegrowanego rozwoju BSR oraz spójności społeczno - gospodarczej i terytorialnej.

C. Program Współpracy Międzyregionalnej

Priorytet: 2 Środowisko naturalne i zapobieganie ryzyku

D. Regionalny Program Operacyjny dla Województwa Pomorskiego

Poddziałanie: 2.2.2 Rozwój usług społeczeństwa informacyjnego

Działanie: 6.2 Promocja i informacja turystyczna

Działanie: 6.3 Regionalne dziedzictwo kulturowe o potencjale turystycznym

Poddziałanie: 8.1.2 Lokalna infrastruktura wspierająca rozwój gospodarczy

Działanie: 9.3 Lokalne inicjatywy obywatelskie

11. Realizacja i finansowanie przez powiat zadań z zakresu ochrony zabytków

Cele określone w *Programie Opieki nad Zabytkami Powiatu Starogardzkiego na lata 2014-2017* będą osiągnięte poprzez:

- wspólne działania władz Powiatu z Ministerstwem Kultury, Urzędem Marszałkowskim Województwa Pomorskiego, wojewódzkim konserwatorem zabytków, władzami kościelnymi oraz innymi jednostkami samorządu terytorialnego na zasadach porozumień, umów, wspólnych podmiotów,
- inicjatywy własne władz Powiatu Starogardzkiego,
- stosowanie instrumentów finansowych /dotacje, prowadzenie instytucji, nagrody, zachęty itp./,
- funkcje programowe /programy lokalne i projekty, kontrakty, itp./,
- inne działania stymulujące.

Dla koordynacji działań *Programu* zakłada się powołanie przy Staroście Starogardzkim Zespołu Doradczego składającego się z osób kompetentnych i związanych z działaniami na rzecz ochrony zabytków, krajobrazu kulturowego i ochrony środowiska oraz związanych z kulturą, turystyką, edukacją i promocją.